
THE KASHMIR SERIES
OF
TEXTS AND STUDIES.

5085
Kashmir Series of Texts and Studies.

No. xxxiv.

THE

✓ SIDDHITRAYI

AND THE

PRATYABHIJNA-KARIKA-VRITTI
OF

RAJANAKA UTPALA DEVA
EDITED WITH NOTES

BY

Pandit Madhusudan Kaul Shastri

M. A., M. O. L.

Superintendent Research Department,
JAMMU AND KASHMIR STATE,
SRINAGAR.

Published under the authority of the Government of

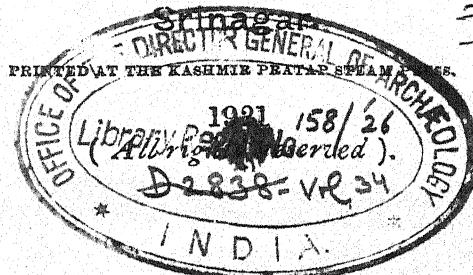
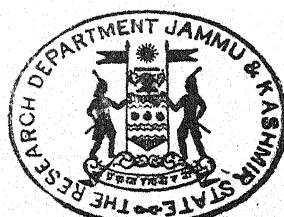
His Highness Lieut.-General Maharaja

SRI PRATAP SINGH SAHIB BAHADUR

G. C. S. I., G. C. I. E., K. G. C. B. E., LL. D.,

Maharaja of Jammu & Kashmir State.

Sa2Hs
17th Kau

CENTRAL ASIAN LIBRARY
LIBRARY AND MUSEUM, DELHI.

Acc. No. 9065

Date. 24-7-57

Call No. Sa 2 Hs

upt / Kan

श्रीसोमानन्दनाथप्रभृतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिभार्गो
लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्प्रटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः ।
कर्मीरेभ्यः ग्रस्त्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्सर्वदेश्यान्
देशेऽन्यसिन्नदृष्टो घुस्तणविसर्वत्सर्ववन्द्यत्वमाप ॥ १ ॥

तरत तरसा संसाराब्धि विधत्त परे पदे
पदभविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्मरे ।
विमृशत शिवादिष्टाद्वैताबबोधसुधारसं
प्रसभविलसत्सद्युक्त्यान्तःसमुत्सवदायिनम् ॥ २ ॥

काश्मीर-संस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३४

सिद्धित्रयी

ईश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकावृत्तिश्च

श्रीमन्महामोहथराचार्यवर्य-राजानक-उत्पलदेवविरचिते

श्रीभारतधर्ममार्तण्ड-कश्मीरमहाराज-

श्रीप्रतापसिंहवर-प्रतिष्ठापिते

प्रत्याविद्याप्रकाश- (रिचर्च) कार्यालये

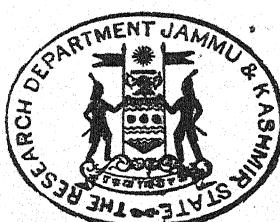
तदध्यक्ष-परिषिद्धत-मधुसूदनकौल-शास्त्रिणा

उद्दिष्टकार्यालयस्थेतरपरिषिद्धतसहायेन

पाश्चात्याविद्वत्परिषिद्धतसंमताद्युनिकसुगमशुद्धरीत्युपन्यासादिसंस्कारैः परिष्कृत्य

श्रीनगरे

“ कश्मीर प्रताप स्टीम प्रेस ” मुद्रणालये मुद्राप्रियत्वा प्राकाशयमुपनीते

विक्रमाब्दः १९७८

खैस्ताब्दः १९२९

काश्मीर-श्रीनगर

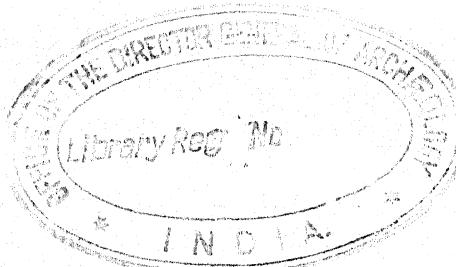
(अस्य ग्रन्थस्य सर्वे प्रकाशन-मुद्राप्रणाल्यधिकाराः प्रोक्तमहाराजवर्यैः

स्वायत्तीकृताः सन्ति)

ALL RIGHTS RESERVED.

Printed by P. Vishi Nath and Sons Photographers and Proprietors
"KASHMIR PRATAP STEAM PRESS" Srinagar

Published by the Research Department, J. & K. State
SRINAGAR..

PREFACE

This volume forms the thirty-fourth number of the Kashmir Series. It contains the Siddhi-Trayi and the Ishvara-Pratvabhijñā-Kârikâ-Vritti. The following MSS. have been consulted in preparing their edition for the first time.

THE AJADAPRAMATRI-SIDDHI:- (क) Ms.- It belongs to Pandit Hara Bhatta Shâstri. In Shâradâ character. Paper Kashmiri. Almost correct. Size 1/2 foolscap. Extent eight leaves, ten lines to each page, sixteen letters to a line. Not very old.

(ख) Ms.— Belongs to Pandit Maheshvara Rajanaka. On old country paper, in bold and legible Shâradâ character. Size about 1/2 foolscap. Generally correct. Three leaves in extent.

THE ISHWARA-SIDDHI:- (क) Birchbark Ms. of the Research Manuscripts library. Very old in appearance. Size 6" x 8" Extent: 20 leaves, 17 lines to a page and with an average of 20 letters to a line. Character Sharada. It is in bold handwriting. Worn out to a great extent. Long scraps of Kashmiri paper have been used in repairing the borders of the leaves to save it from further deterioration. Pagination and the letter 'shri' are given on the right hand side of the margin of every leaf. The Ms. is dated probably 1411 Anno Vikrami (1354 A. D.) The first two digits are not readable as their impression on the birch bark is effaced. The date is not written in the same ink as that of the body of the book. Hence, it is inaccurate besides being unreadable. The Ms. begins with the words: परमात्मने नमः । दो श्वस्ति प्रजाभ्यः । श्रीवागदेव्य नमः । श्रेयोऽस्तु ॥ The colophon is..... । करोति तमहं देवमेकं नैमि भहेश्वरम् ॥ etc etc. उदयाकरपुत्रोत्पलदेवाचार्यविरचिता संबन्धसिद्धिरियम् — इति शिवम् ॥

THE SAMBANDHA-SIDDHI:- (क) Ms.-It is the same as the (क) of the Ishwara-Siddhi.

(ख) Ms.—Got by me on loan from the son of P. Shridhar Shar of Rainawari in Srinagar district. On old country paper, in Sharada character. Size 10" × 8". Consists of 15 pages. Generally correct.

THE PRATYABHIJNA-KARIKA-VRITTI; (क) Ms. belongs to Pandit Harabhatta Shastri. On Kashmiri paper in Sharada character. Size 10" × 6". It is in the Tala-Patra form.

(ख) & (ग) Ms.—These are, in fact, the manuscripts of the Ishvara-Pratya-bhijna-Karikas with the Vimarshini and their margins contain the Vritti in question.

The Ms. (ख) belongs to Rajanaka Maheshvara. In Sharada character, on old Kashmiri paper. Correct, Size 1/4 foolscap, paper-bound.

The (ग) Ms.—Got on loan from Pandit Rama Kokila, a well known Pandit of Srinagar. Size 1/4 foolscap, bound in leather, almost without mistakes, on old Kashmiri paper, in beautiful Sharada character.

I am glad to record my appreciation of the sincere and useful assistance that my two intelligent Pandits, Pandit Harabhatta Shastri and Rajanaka Maheshvara, have, as usual, placed at my disposal in simplifying certain intricacies in the Siddhi-Trayi. Thanks are also due to the other Pandits who have discharged their legitimate duties assigned to them in connection with this edition.

MADHUSUDHAN KAUL.

Srinagar,
12th Oct. 21 }

INTRODUCTION

The degraded form of the Buddhistic teachings during the 8th and the 9th centuries

General. spread the germ of corruption broadcast and it proved detrimental to the cause of ancient religion especially to the theory of Adualism (अद्वैतवाद), the foundation stone on which the superstructure of Kashmir Shaivism stands unshaken. It was therefore to challenge the ex-Shaivites of Kashmir to an open fight and to mark an epoch in the philosophic history of the world that the famous Idealistic Monism of Kashmir including all its Schools came unobstructed to the field and, under the able and skilled handling of Sri Somananda, Rajanaka Utpala and other teachers of the sacred line, it shattered the whole organism of almost all the Buddhistic schools of Philosophy by its sound and cogent arguments. The same Monistic Philosophy has exhaustively been discussed in the Shivadrsti of Somananda the revered teacher of Utpala who treats it summarily in his own Ishwarapratyabhijna (Vide my introduction to its II Vol.).

The present treatise or the Siddhitr-ayi treats, in a nutshell, the basic principles of the Recognitive School as an offshoot of the above. The triad, though primarily meant to depopularise the Buddhistic propaganda, criticises, en passant, the

other philosophic doctrines such as those of the Swabhava-vadins (cf. the I. Siddhi, Verse 52—तत्त्वं युक्ता स्वभावदक् etc.) and the Shanta-brahma-Vadins (cf. the A. P. Siddhi, Verse 9—संविदप्यपरामर्शरूपा चेत्तदसाचपि । अभावेन जडे-नाथ तुर्स्यैव प्रागवदात्मनि ॥). It, therefore, sheds a flood of light on the subtleties of the philosophical views discussed therein by giving them a clear and reasonable explanation.

It is a matter of common belief that the first founder of the Pratyabhijna School was Somananda, the author of the well-known Shivadrsti. The Shivadrsti has been the mainstay of the writers on the Idealistic Monism such as Utpala, Laksmanagupta and Abhinavagupta etc. etc. All, that is logically set forth by the great teacher Shri Somananda, has been, with exquisite fineness and terseness befitting a critical writer, put down by Utpala not only in his I. P. but in other works also which he, an ardent devotee of Shiva, wrote to eulogise Him; (cf. Stotravali of Utpala in this connection). The brief style of Utpala is very well borne testimony to by the Siddhitrayi. In this combined treatise of 104 verses all the Pratyabhijnaic doctrines find their summary treatment better than in the 190 verses of the I. P. which is a brief exposition of the Shivadrsti covering more than seven centuries of stanzas.

There are several references in the *Trayi* itself that prove the anteriority of the I. P. to it. (cf. S. *Siddhi*, Verse, 21— उक्तः स्वसंवित्साद्वद्यं निर्बोधः उपयोगवान् । संबन्धः प्रत्यभिज्ञायां etc.; also the I. *Siddhi*, Verse 56— स्वात्मैवायं स्फुरति सकलप्राणिनामश्वरोऽन्तः । कर्ता ज्ञाताऽपि च यदि परं प्रत्यभिज्ञा— etc. Also the A. P. *Siddhi*, Verse 27. तेनोक्तं प्रत्यभिज्ञायां etc.).

There is nothing on record to fix the Chronological Order chronological order in In The *Siddhitrayi* the *Trayi* except the titles, viz, *Ishwarasiddhi*, *Ajadapramatrsiddhi*, and *Sambandhasiddhi*.

The first *Siddhi*, which unlike the other sister *Siddhis* begins without any benedictory stanza, undertakes to prove that the perceiver cannot but be sentient (Ajada). He is the *Jiva* or a man endowed with *Chaitanya*, and is better than the insentient creation but limited in his powers (i. e. he possesses अल्पकर्तुत्व, अल्पशक्तित्व, अल्पज्ञातुत्व etc.). The curtailment of powers makes him fall far short of *Isvara*. This is the first and last proposition that the author has successfully tried to prove in the A. P. *Siddhi*.

The conception of the limited perceiver has, in turn, led the author quite naturally

on to the idea of supreme perceiver or Isvara which has been to a great extent amplified and discussed in the Isvarasiddhi. This Siddhi demonstrates that though the Jiva is sentient and far above the insentient creation yet he cannot be called Isvara as omniscience, omnipotence, omnipresence etc., cannot be predicated of him. The principle that enjoys absolute freedom from limitation is represented by Isvara who is far far superior to the Jiva inasmuch as He is above the limitations that condition the operations of the individual soul. The author positively defines the principle of Isvara as one which is possessed of the intelligent agency, viz., बुद्धिमत्त्वविशिष्ट. It represents the perfect sentiency or in other words perfect perceptivity and its existence is arrived at by a process of inductive reasoning (cf. p. 1. Isvarasiddhi तत्त्वकरण॥दिकार्थ बुद्धिमत्त्वपूर्वकं सञ्चिवेशाविशेषवत्त्वात् etc. etc.) The recognition of the supreme sentiency, though discussed on the monistic lines in the Isvarapratyabhijna, has in this Siddhi been treated in the light of dualism to all the more emphasise its importance and clearly to bring home the truth to the reader; cf. Verse 56, Isvarasiddhi.

The Sambandhasiddhi is allied to the above two Siddhis inasmuch as it argues

the existence of the ever existing link that binds the individual soul to the universal.

Thus, with regard to the fixation of the chronological order of the three siddhis, the following conclusion is inferrible. The A. P. Siddhi was succeeded by the I. Siddhi and that by S. Siddhi.

The well known author of the Isvara-pratyabhijna the famous Utpaladeva is also the author of the Siddhitrayi. His being a pupil to Somananda, his birth from Udayakara, his fellow studentship with Padmananda and his being father to Vibhramakara, are the only facts that have come to our notice from the stray references in his extant works and those of other writers. He flourished in the former half of the tenth century A. D. Mr. P. T. Srinivasa Iyengar, in his introduction to the Translation of the Sivasutravimarsini, attributes to Rajanaka Utpala a work called Spandapradipika which is decidedly wrong. For, Spandapradipika is a well known work of Utpala-vaisnava and many a quotation from Utpala's Isvarapratyabhijna is found therein.

Succinctness in expression which was the predominant characteristic of Utpala seems to have driven him to the course of giving a gloss to almost all his works. His glosses have been mainly drawn upon for the purpose of commentary by his pupils. These were meant to convey the real meaning of what he wrote to his pupils who afterwards amplified them for the understanding of the average reader. Unfortunately, some of his works, although as difficult as the annotated ones, are without any gloss. It is probably due either to the want of time at his disposal or to the chaotic condition in which, according to the local chroniclers or the tradition, the Valley of Kashmir lay after the 12th century A. D. To append a Vritti to a work seems to have been the fashion of the day. (Cf. Spandavritti, Sivasutravritti, etc.) The attitude adopted by the author in writing his gloss on the two Siddhis is markedly distinctive. He annotates in such a way that the reader is often misled into thinking that the author of the text is different from that of the gloss. The glossator always appears in the third person throwing the reader off the scent as regards the identity of the author and the annotator. Generally,

it is customary with the annotators to attach their annotations to a verse or verses but Utpaladeva deviates from this norm. So the text loses its identity as such and becomes a sort of synopsis of what is given in the Vritti or the preceding prose passage.

No Vritti by Utpaladeva is available on the Ajadapramatrisiddhi. For the easy grasp of the reader, there is printed along with the text the Vritti from the pen of Pandit Harabhatta Shastri, a Departmental Pandit, about whom I echo here the words recorded by my ancestor in office (Mr. J. C. Chatterji). "Pandit Harabhatta Shastri, has made a deeper study of the Kashmir Shaiva system and has a wider acquaintance with its literature than the other Pandits of the Department." If preserved somewhere, the Vritti of Utpala, it is hoped, will come to light in course of time provided an exertion be made in this direction.

The following have been quoted in the Siddhitrayi:—

- (1) Acharyadharmakriti (Logician of the Dravida School. Lived 650 A. D. wrote Nyayabindutika).
- (2) Pratyabhijna.

(3) *Slokavarttikam*.

(4) *Vrhadaranyakam*.

Abhinavagupta quotes the following from the Siddhitrayi in his Vimarsini on the *Pratyabhijna*—

[1] एवमात्मन्यस्त्कल्पा । A. P. S. (I. P. Vim.
i. 1. V. and i. 5. III].

[2] यद्यप्यर्थस्थितिः प्राण । A. P. S. (I. P. Vim.
i. 3. VII and i. 8. IX].

[3] इदमित्यस्य विच्छिन्न । A. P. S. (I. P. Vim.
i. 5. XI].

[4] भेदाभेदात्मसंबन्ध । S. S. (I. P. Vim. ii.
2. IV].

For other particulars with regard to the author and the system, the reader's attention is invited to my review of the Kashmir series and to my introduction to the 2nd Volume of the *Isvarapratyabhijna* about to be published.

MADHUSUDAN KAUL.

Srinagar Kashmir,

12 Octo. 1921.

अजडप्रमातृसिद्धिः

महामाहेश्वराचार्योत्पलदेवविरचिता

सद्वृत्तिः ।

यथा सदसतां नैव
 विशेषोऽस्ति निजात्मनि ।
 जडाजडानामप्येवं
 नास्त्यसाविति निश्चयः ॥ १ ॥

विज्ञानसंतानवादिनां भते सर्वेषां भावानां ज्ञाणिकत्वा-
 त् स्वलज्जणात्मके प्रातिस्त्रिके स्वरूपे विशेषाभावः संता-
 निन एकस्यानुसंधातुरनभ्युपगतत्वात् । एवं चेतनाचेतना-
 नामपि स्वात्मनि निर्विशेषत्वम् ॥ १ ॥

प्रख्योपाख्या च सत्ता य-
 द्यदसत्ता विपर्ययः ।
 नैतत्खरूपं स्पृशति
 वस्तुनो ज्ञातृगाम्यदः ॥ २ ॥

प्रकाशविमर्शलक्षणाभ्यां प्रख्योपाख्याभ्यां तदभावेन
च भावानां सदसत्त्योर्व्यवस्थापयितुमिष्टयोरपि वस्तुनः
स्वरूपस्पर्शाभावः, यतस्तत्प्रख्यादि ज्ञातुर्धर्मस्ततस्तत्स्व-
रूपव्यवस्थानाभावः ॥ २ ॥

प्रख्योपाख्याविषयता-

प्यर्थस्यात्मा न युज्यते ।
परापेक्षितया नैक-

रूपत्वे सत्त्वलङ्घनात् ॥ ३ ॥

न च प्रख्यादिविषयत्वेऽपि पदार्थस्वरूपतोपपद्यते प-
प्रकाशाधीनत्वात्स्य । किं चानेकाकारत्वेऽपि वस्तुसत्ता-
या अप्रतिष्ठानात् । तस्मादन्योन्यं वस्तुतदभावयोर्निर्विशे-
षत्वम् ॥ ३ ॥

मा भूद्विशेषः प्रख्यादि-
भावाभावौ ततः पुनः ।

सिद्धयत्येव विशेषोऽत्र

तावता च प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

निर्विशेषत्वाभ्युपगमेऽपि सदसतोर्वस्तुनोः प्रख्यादि-
भावाभावाविकलावेव तदवलम्ब्य पुनर्विशेषवस्य सि-
द्देः, ततः साकल्यैन भावेष्वर्थक्रियापि सिद्धयेदेव ॥ ४ ॥

एवमप्यवभासानु-

षक्ता सत्तोचिता भवेत् ।

तदपेक्षां विना भावा-
भावयोरविशिष्टता ॥ ५ ॥

इत्थं च वस्तुसत्त्वायाः प्रकाशलग्नायाः एवौचित्यं प्रका-
शमानतालग्नं संभाव्यतेऽन्यथा संविदनुषङ्गं विना सद-
सतोरन्योन्यनिरपेक्षत्वात् स्वस्वरूपनिष्ठयोर्विशेषानुपपत्ते:
॥ ५ ॥

कथं स्यादविशेषोऽत्र
यावतार्थक्रियां हि सन् ।
कुर्यान्नान्यस्तथाप्यर्थो
निर्विशेषो निजात्मनि ॥ ६ ॥

यस्मात्सत एव वस्तुनोऽर्थक्रियाकारित्वमसतस्तदभाव
इति कथमविशिष्टत्वमर्थक्रिययैव तज्जावोपादनात्, —इत्या-
द्वेषः । तत्राह तथाप्यर्थक्रियायास्तत्त्वमात्रधीनतया नै-
संर्गिकत्वाभावाद्विना संविदाश्रयतामर्थस्य स्वात्मनि विशे-
षाधायकत्वासिद्धेः ॥ ६ ॥

एवमर्थक्रियाभासो-
पाधिसंभेदमागतः ।
सन्नर्थः स्यात्त्वरूपेण
नासतस्तु विशिष्यते ॥ ७ ॥

उक्तप्रकारेण संविद्यप्रतिष्ठानादर्थक्रियाकारिभिस्तत्त्वदा-
भासोपाधिभिः संभिन्नस्यार्थस्यार्थस्वरूपेण सत्त्वासंपत्तावपि
पुनरसतोऽर्थाद्विशेषो न सिद्धयेत् ॥ ७ ॥

तत्राप्यर्थक्रिया सिद्ध-
सत्ताकार्थे न वर्णिता ।
सममेवानयोस्तेन

प्रतिष्ठा संविदाश्रया ॥ ८ ॥

तयोरुभयोः सदसतोर्मध्येऽपि प्रागसिद्धेऽर्थक्रियाया
अव्यवस्थितत्वात्, अथ च पूर्वसिद्धेऽर्थे तत्सद्देनर्थक्रियै-
व वस्त्वात्मा; तस्माद्वावाभावयोरक्रममेव संविदधीनैव सि-
द्धिः तन्निष्ठत्वादेव भावव्यवस्थितीनाम् ॥ ८ ॥

संविदप्यपरामर्श-

रूपा चेत्तदसावपि ।

अभावेन जडेनाथ

तुल्यैव प्राग्वदात्मनि ॥ ९ ॥

निर्विमर्शस्य प्रकाशस्यापि स्फटिकादिवद्विश्वावभासने-
ऽपि अस्वतन्त्रत्वात्स्वात्मन्यसता जडेन च भावेन सादृश्य-
मेव स्यात् परस्परवृत्तपरिज्ञानेऽनेलमूकप्रायत्वात्, एतेन
शान्तब्रह्मवादनिरासः कटाक्षितः ॥ ९ ॥

सैवं भूतात्मना स्वेना-

प्यलब्धपरिनिष्ठितिः ।

कथमन्यस्य भावस्य

प्रतिष्ठास्पदतामियात् ॥ १० ॥

निर्विमर्शा संवित्स्वतोऽलब्धसत्ताका परं व्यवस्थापयि-
तुं नालं गगनकुसुममिव सौरभादिजनने ॥ १० ॥

इदमित्युचितः संवि-
त्प्रकाशोऽन्यस्य वस्तुनः ।
प्रतिष्ठात्मकतां गच्छे-
दहमित्यात्मना पुनः ॥ ११ ॥

भिन्नं वस्तु इदन्ताविमर्शेन प्रकाशनार्हं सत्पुनरहन्ता-
त्मना व्यवस्थामियात् । संविदेव विश्वस्फुरत्तामयी स्वस्वा-
तन्त्र्यादेव विचित्रार्थात्मनाविभिन्नप्रकाशमयेन प्रस्फुरन्ती
विश्वजीवितं, तदहन्ताविश्रान्तिं विना स्वतोऽसिद्धं कथं
व्यवहार्यं स्यात् ॥ ११ ॥

व्यतिरेकेतराभ्यां हि
निश्चयोऽन्यजडात्मनोः ।
व्यवस्थितिः प्रतिष्ठा च
सिद्धिर्निर्वृत्तिरुच्यते ॥ १२ ॥

ज्ञातरि व्यवस्थितत्वे सन् जडोऽन्यथासन्, स्वात्मान्य-
संरम्भत्वे स्वप्रकाशत्वं तदभावे नास्तीत्यन्वयव्यतिरेका-
भ्यां हि स्वपरत्वनिश्चयः, स च व्यवस्थाप्रतिष्ठादिशब्दै-
रुच्यते ॥ १२ ॥

एवमात्मन्यसत्कल्पाः
प्रकाशस्यैव सन्त्यमी ।
जडाः प्रकाश एवास्ति
स्वात्मनः स्वपरात्मभिः ॥ १३ ॥

इत्थं जडभावानां संविद्धिश्रान्ति विनासत्कल्पत्वात्
स्वात्मन्यसत्स्वभावानां ज्ञातुः प्रकाशस्वभावस्य संबन्धि-
तयैव सत्त्वं, तस्मात्संवित्प्रकाश एव स्वात्मोच्छूलत्त्वा स्व-
भायाशक्त्युल्लासिते विश्ववैचित्र्ये जडाजडभावराशिद्वयेन
वेद्यवेदकात्मकेन स्वरूपानतिरिक्तेनातिरिक्तेनेव प्रस्फुरेत्, -
इति स्वातन्त्र्यवादस्य प्रोन्मीलनं सूचितवानाचार्यः ॥१३॥

न चैवानुभवोऽप्यस्ति
भिन्नाभिन्नविनिश्चयम् ।
मुक्तवान्यस्य प्रकाशस्य
विमर्शरहितात्मनः ॥ १४ ॥

संयोजनवियोजनात्मकं स्वातन्त्र्यं विहाय सतो जडप्र-
काशस्य नैव संरभात्मानुभवो निर्विमर्शात्मकत्वात् । एत-
देव हि प्रत्यवर्मर्शस्य माहात्म्यं यद्विश्वं स्वात्मैक्येनान्तः-
स्थितं बहिरिदन्तयोज्ञासयन् उद्भास्यमानमपि पुनः पूर्णा-
हन्ताविश्रान्त्याभेदमापादयेत् ॥ १४ ॥

इदमित्यस्य विच्छिन्न-
विमर्शस्य कृतार्थता ।
या स्वस्वरूपे विश्रान्ति-
र्विमर्शः सोऽहमित्ययम् ॥ १५ ॥

इदमिति विच्छिन्नतया विमृश्यस्यास्य जडस्य या सं-
वित्स्वरूपविश्रान्तिलक्षणा कृतार्थता सोऽयमहमेव तत्त-
ज्ञावैचित्र्यात्मना प्रकाशे इति चैतन्यप्रकाशतादात्म्याद-

हंग्रत्यवमर्शात्मा जीवितस्थानीयो , यदाश्रयाज्जडमपि वस्तु
विश्वाष्टुस्वभावग्रामैक्यादहंभावविश्रान्तेरजडत्वमायाति ।
अजडाश्व वस्तुतः परग्रमात्रेकस्वभावा ,— इत्यद्वैतोऽज्जडप्र-
मातुभाव एव सर्वतः पारिपूरण्येन विजृम्भते इति तात्पर्यम्
॥ १५ ॥

द्विधा स एष एवात्मा
मितोऽपरिमितस्तथा ।
प्राणादिना निरुद्धोऽणुः

परमात्मा त्वखगिडतः ॥ १६ ॥

स एव संविदात्मा परमेश्वरः स्वेच्छया विश्वक्रीडोऽन्नि-
लासयिषायां प्राणाद्यात्मतामवभास्य तत्प्रभातृत्वेन संकु-
चितीभूय जीवतामेति , प्राणाद्यनिरुद्धस्तु विश्वनिर्भरिता-
त्मतया पूर्णः स्वतन्त्रश्विदात्मैवेति परिमितापरिमितत्वेन
द्विविधत्वम् ॥ १६ ॥

उभयोऽप्येष पर्यन्त-

भूमिः सर्वार्थसंविदाम् ।
एक एवानुसंधाना-

दतोऽन्यो नोपपद्यते ॥ १७ ॥

द्विविधस्याप्यस्य प्रकाशात्मनः समस्तभावाभावात्मि-
कानामर्थसंविदां विश्रान्त्यासपदत्वम् । स च पौर्वार्पण्यनु-
संधातृतया संविन्मात्रसुरचैकरूप एव यसादतो भेदानुप-
पत्तिः ॥ १७ ॥

न चाप्यव्यतिरेकात्म-
विमर्शात्मन्यहंविदि ।

भाति पर्यन्तवर्तिन्यां

भासनादधिकं जडम् ॥ १८ ॥

न च विश्वाभिन्नप्रत्यवमर्शस्वरूपेऽहंप्रकाशे सर्वज्ञान-
विश्रान्तिभूमौ तत्प्रकाशाधिक्येन जडस्य सत्ता, तस्य संवि-
त्प्रकाशाद्दोभेदविकल्पैरूपहतत्वात्, अत एक एवाजडप्र-
माता स्वस्वातन्त्र्येण स्वाभिन्नं भावजातं स्वात्मन्येवोद्भास-
यन्विलापयंश्चापच्युतस्वात्मस्थितिः प्रस्फुरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

न सिद्धोऽप्रथनादेव

ज्ञानादिसमवाय्यपि ।

तत्प्राणादि प्रमेयं स्या-

त्रं प्रमातान्यतो भ्रमात् ॥ १९ ॥

ज्ञानादिगुणैः समवेतोऽपि परिमितप्रमाता विमर्शवै-
धुर्यादेव न सिद्धति निर्विमर्शत्वे जात्यप्रसङ्गात्, तस्माद्वव-
च्छिन्नां ग्रान्तिमाश्रित्य प्राणपुर्यष्टकमातुर्वेद्यत्वं स्यात् न
परमार्थप्रमातृभावः संभाव्यते ॥ १९ ॥

यद्यप्यर्थस्थितिः प्राण-

पुर्यष्टकनियन्त्रिते ।

जीवे निरुद्धा तत्रापि

परमात्मनि सा स्थिता ॥ २० ॥

मायाव्यवहारात्मनि लोकयात्रायां यद्यपि प्राणादि सं-
कोचवति जीवे सर्वेषां बाह्याभ्यन्तराणां विषयाणां व्यव-
स्थितिर्नियन्त्रिता तथापि संकुचितात्मनि तत्र मित्रप्रमातरि
संकोचायहस्तनेन परप्रमात्रेकात्मतया शिवात्मन्येव सा
तिष्ठुति प्राणादेश्चित्यकाशादव्यतिरेकित्वात्, शिवस्यैव
स्वेच्छाया समुद्भासितायाः पशुभूमिकाया ग्रहणेनाणुभावा-
भ्युपगमत् ॥ २० ॥

तदात्मनैव तस्य स्या-
त्कथं प्राणेन यन्त्रणा ।
साधिता प्रत्यभिज्ञाया-
मरव्यातेर्जीविता परम् ॥ २१ ॥

तस्माद्वस्तुतः शिवस्यभावाभिन्नेन प्राणादिप्रमात्रा सं-
कुचितशक्तिकेन कथमनवच्छब्दप्रकाशानन्दभयपूर्णहन्ता-
स्फुरत्तात्मनः शिवस्यावभासननिरोधः स्यात् तथाते तस्य
स्वयं स्थातुमशक्यत्वात् केवलमपरिच्छब्दस्वशक्तिविकास-
स्याप्रथमेव बन्धकत्वपर्यायं जीवत्वं, तस्य चेश्वरप्रत्याभि-
ज्ञायां शास्त्रे सविस्तरं निर्णीतत्वादिति तत एव विवेच्यम्
॥ २१ ॥

नार्थव्यवस्था प्राणादा-
वहंभावनिरोधतः ।
प्रकाशस्यात्मविश्रान्ति-
रहंभावो हि कीर्तिः ॥ २२ ॥

उक्ता सैव च विश्रान्तिः
 सर्वापेक्षानिरोधतः ।
 स्वातन्त्र्यमथ कर्तृत्वं
 मुख्यमीश्वरतापि च ॥ २३ ॥

प्राणादौ परिमितप्रमात्रास्पदे जडे स्वात्ममात्रस्फुरत्ता-
 त्मनः परामर्शस्य निरोधान्वेव वस्तुव्यवस्था तस्याः संवि-
 चिष्ठत्वात्, यतो या संविदः स्वात्ममात्रविश्रान्तिः स एव
 पूर्णाहन्ताविमर्शस्वभावोऽहंभावोऽर्थव्यवस्थापको गीयते ।
 सैव विश्वभावानां पर्यन्तप्रतिष्ठाभूमिकत्वाद्विश्रान्तिः, वि-
 श्वप्रसरणे स्वव्यतिरिक्तसामग्रीनिरपेक्षत्वात् स्वातन्त्र्यं, त-
 देव कर्तृत्वं मुख्यमैश्वर्यमप्यागमेषुद्गोष्यते ॥ २३ ॥

मायाभिधायास्तच्छङ्के-

रेव चान्याप्रसिद्धितः ।
 तदरुद्यातिमयं ह्येत-

जागन्निर्मातृतेशिता ॥ २४ ॥

माया नाम शक्तिः शिवस्य शक्तिमतोऽव्यतिरेकिणी स्व-
 रूपगोपनातिमिका क्रीडा, तन्निमित्तादेव यस्मादरुद्यातिम-
 यमेतद्विद्धिं भासते व्यतिरिक्तारणस्य भेदाभेदविकल्पोपह-
 तत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, तस्माद्विश्वभासानां निर्मातृत्वमीश्वर-
 त्वम् ॥ २४ ॥

एकैव चानुसंधाना-

त्सा प्रोक्ता सर्वसंविदाम् ।

स्वसंवेदनपर्याय-

मातृतत्त्वमनादि तत् ॥ २५ ॥

सैश्वरी पराशक्तिः समस्तानां विच्छिन्ननीलादिसंविदां
संयोजनवियोजनादौ कार्ये पूर्वापरादिकोटावैक्यानुसंधान-
माश्रित्य तदाधारभूतानवच्छेदिनी एकैव, तदेव स्वसंवेद-
नपर्यायं मातुरनादि तत्त्वमुच्यते ॥ २५ ॥

भावद्यवस्था यन्निष्ठा

तस्याहंभावभागिनः ।

व्यापित्वमनुसंधानं

तज्जडस्य न युज्यते ॥ २६ ॥

यत्र सर्वार्थानां व्यवस्थितिः प्रतिष्ठिता तस्य संविदा-
त्मनः पूर्णाहन्तापरामर्शसारस्याजडप्रमातुः स्वातन्त्र्यावि-
नाभाववत्त्वात्सर्वत्रानुसंधानात्मकं व्यापित्वमस्ति, तत्त्वा-
स्वतत्वस्य जडस्य न घटते विमर्शसारत्वाभावात् ॥ २६ ॥

ततो भेदे तु भास्यस्य

घटते भासमानता ।

तेनोक्तं प्रत्यभिज्ञायां

तदद्वयमयं जगत् ॥ २७ ॥

अजडत्वमाश्रित्य पुनरेतावति भेदोङ्गासात्मके विश्व-
स्मिन् नीलसुखादेर्भास्यस्यापरिक्षीणान्तःस्थितेरेव ज्ञानश-
क्त्या बहिर्भासिनः प्रकाशमानताया घटनात्; अथ चामे-

दमवलम्ब्य जडस्य पुनः प्रकाशनोपपत्तेरन्यथा त्वप्रकाश-
नात् । तेन हेतुना श्रीमदीश्वरग्रत्यभिज्ञायां संविदद्वयग्रकृति
विश्वसुकं भवतीति शिवम् ॥ २७ ॥

प्रमातृसिद्धावाचार्योत्पलदेवकृतौ मनाक् ।
चन्द्राब्ध्यष्टेन्दु १८४१शाकाब्दे शास्त्री वृत्तिं हरो व्यधात् ॥

इत्यजडप्रमातृसिद्धौ श्रीमन्महामाहेश्वराचार्योत्पलदेवपादविरचितायां
वृत्तिः समाप्ता ॥

श्रीमत्यतापभूर्भुर्तुराज्ञया ग्रीतये सताम् ।
मधुसूदनकौलेन संपादयेयं प्रकाशिता ॥

अयं ग्रन्थः

‘परिडत विश्वनाथ एंड सन्स

फोटोग्राफर्स प्रोप्राइटर्स इत्यादि’

इलेटैः स्वकीये

‘काश्मीर प्रताप स्टीम प्रेस श्रीनगर’

इत्याच्याख्याते

मुद्रणायन्त्रे सम्मुद्रितः

॥ ओ३म् ॥

अथ

ईश्वरसिद्धिः

श्रीमदाचार्योत्पलदेवविरचिता ।

करोति तम हं देव-
मेकं नौमि महे श्वरम् ॥ १ ॥

तनुकरणादिकार्यं बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकं संनिवेशविशेषव-
च्चात्, यद्यत्संनिवेशविशेषवत् तत्तद्बुद्धिमत्कर्तृनिर्मितं
यथा घटः, बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकं यन्न भवति न तत् सं-
निवेशविशेषवत्कार्यं यथा परमाणवाकाशशविषाणादि,
तथा च भवति संनिवेशविशेषवत् तन्वादिकार्यं, तं साद्बु-
द्धिमत्कर्तृपूर्वकमिति । तदाह

तन्वादि बुद्धिमञ्जेतु
संनिवेशविशेषवत् ।

घटः

परमाणुवत् ॥ २ ॥

इति ॥

अत्र च धर्मसंबन्धवलात्
 हेतुभूतार्थक्रियोण्योगिता च कथ्यते । घटस्य हि मृदु-
 पादानकारणलेन सिद्धा । तत्र च न पृथुबुद्धोदराकार-
 संनिवेशविशेषसंभवः, लोकयात्रायाश्च तथा संनिवेशवि-
 शेषवता विचित्रेण वस्तुना विना महती खण्डना, सहकारी
 च तथा संनिवेशवत एव स्वपरसाद्यन्यथाते व्याप्रियेत । य-
 था सच्चसरस्यूष्मसंपर्कः । वायुसंबन्धवशादपि कार्यस्य
 संस्थानान्तरं स्यादपि कदाचित् न तु नियमेन भवेत्
 अनन्तपदार्थसार्थस्य समानजातीयतोत्थापननिमित्तमन्य-
 थापि वायुप्रसरस्य संभवात्, एकल्प
 उत्थापकले वा वायुरेव बुद्धिमानस्तु किं संविदा

बुद्धिमत्प्रोरितो वा

ततो घटो यथा ॥ ३ ॥

इति ॥

घटजातीय एव दृष्टान्तधर्मी
 रपि तदाकारनियतः साध्यधर्मितया जातिप्राथान्येनैवोपा-
 दीयते । तदित्थं धर्मविशेषसंनिवेशविशेषो लोकयात्रा-
 निर्वाहकहेतुरुपादानकारणसंभवी च न स्वतच्चेच्छावल्का-

रणसंबन्धमन्तरेण नियमात् उपादानदेशपरिहारेणापरदेशगमनेनोपपद्यते । कर्माण्यपि सहकारितामापद्यमानानि तदवस्थासंस्थाने रूपमात्रवैचित्र्यं विद्ध्युः, न लेकैकसाधना देशक्रमाक्रमणलक्षणा संनिवेशनापदेशा सदृशार्थक्रियाकारिसजातीयार्थजातोत्थापननियता क्रिया तत्कार्या भवितुर्महति । यद्यप्याधारसंयोगभङ्गोत्पातलक्षणा क्रिया स्यात् तथापि आधारस्यैकसंस्थानावस्थानात् भङ्ग एव नोपज्ञो यावत्साक्षात् पारंपर्येण वापि अवयवानामस्य ग्रेक्षापूर्वकारिणा बुद्धिमता देशान्तरसंचरणं न कृतं, वातादिकृत मयमप्रसङ्गः प्रागुक्त एव । निरूपाख्यतामाधारमापादयन्नाधेयमधः पातयति, तदाप्यग्रेः प्राक्नदेशपरिहारे निमित्तान्तरमित्तावद्वाच्यम् ।

पार्थिवद्रव्यसंवर्षजलेऽपि पूर्ववच्चियमोद्भोषणदूषणम् । यद्युननियमेनाग्रेः स्वेदपाकदाहादिना द्रव्यमन्यसंनिवेशं करोति, येन विशिष्टजातिभाङ्गि भावान्तराण्युच्छूनतादिरचनाविशेषवन्ति उत्तिष्ठन्ति, तदा बुद्धिमत्प्रेरणोपपादिततथाकृतीनि तानि, नान्यथा पूर्वोक्तनयेन नियमयोगः । तदेवमुपादानासंभवी देशान्तरोपसर्पणात्मा लोकस्थितिहेतुः संनिवेशो नियमेन तज्जातीयतापादको बुद्धिमत्कारणाभावे सर्वथानुपपद्यमानो बुद्धिमत्कर्तुर्निर्भितो दृष्टः ।

क्षसंस्थानवर्जितः ।
निश्चितोऽर्थोऽस्य संस्थाने
तस्मिन्नर्थक्रियाचिते ॥ ४ ॥

विचित्रे बुद्धिमानेव
घटादिष्विव लक्ष्यते ।
कर्ता विज्ञो विचित्रैत-
दुपयोगाभिसंधिमान् ॥ ५ ॥

इति ॥

व्याप्तिसिद्धये न चाप्येष संनिवेशविशेषस्तन्वादिष्वसि-
द्धः । तथा हि शरीरे तावदुपादानकारणं शुक्रशोणितादि-
सिद्धं । न चास्य तत्संनिवेशयोगः । चक्षुःश्रोत्रपाणिपादादेर-
पि तदेवोपादानमतत्संनिवेशि, भ्रुवनानामपि पार्थिवाद्यर्थर-
चनात्मकानां मृदाद्युपादानमतत्संनिवेशयेव सिद्धं, नात्र किं-
चिहुत्पपादम् । लोकयात्रात्राणहेतुतापि शरीरादेः सर्व-
वादिसिद्धैव प्रत्यक्षत एव । नात्रास्थाने विस्तरोपन्यासः
सफलः । ततः सिद्ध एव हेतुः ॥ तदाह

अस्ति चार्थक्रियायोगे
शरीरभ्रुवनादिषु ।

संनिवेशविशेषोऽय-

मनुपादानसंभवी ॥ ६ ॥

इति ॥

ईश्वरसिद्धिपर्यवसानश्चायं साधनार्थः । तन्वादिषु हि वि-
श्वापरपर्यायेषु परस्परानुगुणेषु सर्वेषु योवज्ज्ञानं ज्ञास्ति ता-
वत्कर्थं निर्मित्सा स्यात्, इति सर्वज्ञता तावत्स्थिता, तथा
निर्माणसामर्थ्याच्च अनेकत्वे प्रमाणभावाच्च एकस्य सर्व-

कर्तृतम्,—इति धर्मिविशेषसंबन्धौचित्यात् ईश्वर एव बु-
द्धिमान् पर्यवस्थयति ॥ तदाह

तदत्र बुद्धिमत्कर्तृ-
सिद्ध्या सिद्धेश्वरक्रिया ।
न हि तादृशौचित्र्य-
विदुषः स्यादनीशिता ॥ ७ ॥

इति ॥

तथा हि संनिवेशविशेषस्य बुद्धिमन्मात्रेण अन्वयः प्रद-
र्श्यते, न तु बुद्धिमद्विशेषेण कुम्भकारेण ईश्वरेण वा; ततु
सामान्यरूपं न विशेषसंबन्धं विना स्थितिं लभते,—इति
पक्षसंबन्धौचित्यानुसारेण व्यक्तिविशेषं कुलालं कुविन्दमी-
श्वरमन्यं वाप्याश्रयविशेषमाश्रयत्वेनावलम्बते । यथा धू-
ममात्रेण दूरात् खदिरवनेऽग्निमन्त्रेऽपि अनुसीयमाने खा-
दिरत्वविशेषो धूमविशेषानपेक्षयापि आश्रयवशात्प्रसिद्ध्य-
ति । यथा वा सांख्येनैव आत्मसिद्ध्यर्थं चच्छुरादौ धर्मि-
शि संधातवत्त्वलक्षणे हेताबुपन्यस्ते तस्य पारार्थमात्रेण
अन्यत्र शयनासनादौ अन्वयदर्शनेऽपि असंहत एवात्मा
परो धर्मिसंबन्धवलालभ्यते, न हि चच्छुरादेवुद्धिपर्यन्ता-
द्धर्मिणः परोऽसंहतरूपमात्मतत्त्वं विहाय अपरः संभव-
ति,—इति तथा भूतपक्षसामर्थ्योदेव तस्यात्मतत्त्वस्यैव तत्र सि-
द्धिः । न तु तेनैव शयनासनादावन्वयः प्रदर्शनीयः, येन
साध्यविकलत्वात् दृष्टान्तस्यासिद्धान्वयता हेतुदोषः स्यात् ।
नापि व्यवहर्तुपुरुषाकारपरार्थत्वेनान्वयः, येनात्मविरुद्ध-

संहतार्थसाधनाद्विरुद्धता स्यात् । एवमिहापि नेश्वरेण
बुद्धिमता कुम्भकारेण वा अन्वयप्रदर्शनं, यतोऽसिद्धा-
न्वयतादिदोषोऽक्षावनं क्रियते । तथोऽक्षं परैः

‘कुम्भकाराद्यधिष्ठानं घटादौ यदि वेष्यते ।

नेश्वराधिष्ठितत्वं स्यादस्ति चेत्साध्यहीनता ॥

यथासिद्धे च दृष्टान्ते भवेद्वेतोर्विरुद्धता ।’ *

इति । किं तु बुद्धिमन्मात्रेणैव अन्वयादि प्रदर्शयते, त-
न्वादिषु च बुद्धिमन्मात्ररूप एव कर्तासाभिः प्रसाध्यते,
तस्य तु तत्र सिद्धितो विश्वकर्तृतारूपमैश्वर्यमीश्वरशब्दव्य-
वहार्यमापतति । कचिद्घटादौ कर्ता कुलालशब्दव्यपदेश्यः
फलतः संपद्यते न तु ईश्वरत्वं तनुकरणादेविश्वस्य कर्तुः
संनिवेशविशेषानुभिताद्बुद्धिमतोऽन्यतिकिञ्चित्, यत्साधनाय
यस्य हेतोरत्राव्यापारात् प्रमाणान्तरमनिव्येत । अन्यो-
न्योपयोगितनुकरणादिसर्वकियैव ईश्वरत्वं, यथा मृत्सं-
निवेशविशेषकर्तृतैव कुलालतम् । पद्मसंबन्धश्च धर्मो यदि
प्रमाणान्तरसाध्यः स्यादनुभानस्य, तर्हि तदा को विशेषो
धर्ममात्रस्य अनियतदेशादितेन अप्रमाणविषयताद-
स्य व्याप्तिमात्रविषयत्वं न तु त्रैरूप्यफलत्वं । तेन यथा
धूमेनाभिः सामान्येन कवित्यदेशे साध्यमानस्तत्प्रदेशा-
धारविशिष्टः सामर्थ्यात्सिध्यति न तु तत्र प्रमाणान्तरमु-
पयुज्यते, तथा ईश्वरसाधनेऽपि । न च शक्यं वर्तुं प्रदेशा-
योगव्यवच्छेदेनाभिः विशेषयत्येव, स तु विशेषः केवलं
धर्मिसंबन्धबलात्सिध्यति न तु प्रमाणान्तरापेक्षसिद्धिकः,
तथैवेह बुद्धिमानपि विश्वानिर्भारीशक्तिः सिद्धेत्; किं त-

*. श्लोकवार्तिके संबन्धावेद० ७१ श्लो० ।

शिग्रदेशावच्छेदेऽग्निरित्येव व्यवह्रियते, तन्वादिकर्ता पुनर्बु-
द्धिमान् ईश्वरशब्देनाऽपि,—इतीयानेव विशेषः, ततो न
किञ्चित् विरुद्धतादिदोषावकाशः ॥ तदाह

न कुलालेन नेशना-
प्यन्वयोऽत्र प्रदर्शयते ।

यतो विरुद्धतास्य स्या-
दसिद्धान्वयतापि वा ॥ ८ ॥

केवलं बुद्धिमन्मात्र-
व्यासिसंदर्शनादपि ।

पक्षधर्मवलाञ्छीमा-
न्कचित्काश्चित्प्रतीयते ॥ ९ ॥

यथा पारार्थ्यमात्रेण
संघातत्वे ऽन्वितेऽक्षिते ।

चक्षुरादौ तदौचित्या-
दात्मेष्टोऽसंहतः परः ॥ १० ॥

यथा वा दूरतो धूमा-
स्तिसिद्धिः खदिरकानने ।

वहिस्तत्यतिपत्यैव
खादिरत्वेन सिद्धयति ॥ ११ ॥

इति ॥

१ क्षते इति पाठान्तरम् ।

न चापि घटादिस्वलक्षणो विशिष्ट एव संनिवेशः प्र-
माणेन सिद्धः—इति स एवान्यत्र धर्मिणि अदृष्टकर्तुके दृष्ट-
सजातीयकमेव कर्तारं साधयति न तु संनिवेशनामात्रं,
तस्य सामान्यरूपस्य कार्यत्वासिद्धेरिति वाच्यम्; यतः
स्वलक्षणमेव । यद्यपि स्वलक्षणापेक्षया दर्शनादर्शनाभ्यां
कार्यं प्रतीयते, तथापि तत्त्वा स्वलक्षणं कार्यत्वेन तथा
सिद्धं सजातीयस्वलक्षणान्तराण्यपि तत्कारणसजातीय-
स्वलक्षणान्तरकार्यत्वेन व्यवस्थापयति । यथा सकृदप्ये-
को धूमोऽग्निकार्यतया सिद्धो धूमान्तराण्यपि अग्निकार्यत्वे
सिद्धान्यव करोति । तच्च कार्यस्वलक्षणमनेकसहकारिज-
न्यतयानेकविधस्वलक्षणान्तरैः सजातीयं । तथा च घट-
स्वलक्षणं मृणमयत्वेन वल्मीकादिभिः, संनिवेशेन पटा-
दिभिः, परिवर्तुलक्षेन पिष्ठादिमयशरावादिभिर्विच्छिन्नतेन
चिन्नवृक्षादिभिरित्येवमादिना क्रमेण एकैकजातियुक्तानि
स्वलक्षणानि एकैककारणकार्याणि व्यवस्थाप्यन्ते । तज्जा-
तीयार्थितायास्तज्जातीयकारणोपादानाय सौगतैरपीयं व्य-
वस्था कृता, न मृदः सथानं न कुलालान्मृदूपता इत्येवं
चदन्तिः । वस्तुस्थितिश्वेदश्येव, न हि यथा घटः संस्थान-
वान् चुद्धिमता पुरुषेण नियतेन तथा पटोऽपि । तथैव च
प्रतीतिरुभयत्रापि प्राङ्मुकृतत्वप्रतीतेरूपयोगाय च प्रवृत्ति-
रित्येवंव्यवसायैव । केवलं तेषां परेषां सौगतानां यथा
सजातीयत्वं जात्या विनैव अवश्या भ्युपगन्तव्यम् एकप्र-
त्यकारित्वं स्वलक्षणनिष्ठमेव तथैव एतदपीति ,
‘सिद्धं याद्वगधिष्ठातुभावाभावानुवृत्तिभृत् ।
संनिवेशादि तद्युक्तं यसाच्चदनुमीयते ॥’

‘अन्यथा कुम्भकारस्य मृदिकारस्य कस्यचित् ।

घटादेः कारणात्प्रत्येक्लभीकस्यापि तत्कृतिः ॥’

इत्यादि तेषां पूर्वोक्तहेतुविभागकारिस्वत्वचनानुसंधानशून्यमभिधानम् । सामान्यानां गुणानां क्रियाणामन्येषाम-
पि वा धर्माणामर्थक्रियाकारिस्वलक्षणनिष्ठतयैव पृथक्कार-
णोपयोगस्य सिद्धेनवद्यत्वादित्यव्यभिचारेव संनिवेशः
स्त्रीसुंसादेरिव अन्योन्यसाध्यार्थक्रियानुग्रह्यादिविशेषित-
स्तन्वादेरीथरकर्तृतासाधन इति ॥ तदाह

एवं च हेतुः संस्थान-

मात्रमत्र विशेषितम् ।

तथा वैचित्र्यमात्रेण

न स्वलक्षणलक्ष्मणा ॥ १२ ॥

परैस्तैरपि हेतुनां

घटात्मप्राविवेचने ।

संस्थानमात्र एव……

हेतुत्वं बुद्धिशाक्तिनः ॥ १३ ॥

अन्योन्यार्थक्रियायोग्य-

संनिवेशविशेषितम् ।

तदिदं सकलं विश्वं

युक्तमीश्वरनिर्मितम् ॥ १४ ॥

इति ॥

अत्र सांख्याः प्रत्यवतिष्ठन्ते । भवेदप्येतदेवं यदि किं-
चिदेकैकमेव कस्यचित् कारणं स्यात्, यावतानेकमेव तत्त-
देककार्याभिव्यक्तिनिमित्ततां संतताविविक्षदेशकालादियो-
गेन उपयाति । ततश्च ये ते सहभावमापन्नाः कार्यमावि-
भावियन्ति ते परस्परयोगे विचित्रवृत्तयो दृश्यन्ते । तथा
हि वीजान्तर्गमनेन वीजभूता जलभूम्यादयो रसादिपरिणा-
मात् दीर्घप्रचितसंनिवेशमङ्कुरं सहकारितया कुर्वन्ति । किं-
यापि देशान्तराक्रमणलक्षणा न तदेशपरिणामवद्वापातिरि-
क्ला काचिदुपलभ्यते । तेन यथैकोपादानदेशे एव प्रति-
क्षणं परिणामस्तथा देशान्तरस्थितरूपतया यदि स्यात्
तत्को विरोधः । कूटस्थनित्यताभ्युपगमे भावानामेष दो-
षो न तु क्षणपरिणामनये, वायुवहिप्रभृतीनामपि भावानां
दिग्नन्तराक्रमणमनियमेन यथा भावे, तथा तथाविधसह-
कारिकारणविशेषसाहित्यात् नियमेन । सजातीयतायो-
ग्यकार्योत्थापनसमर्था अपि ते यदि स्युस्तव्व किंचिदुप्येत् ।
न च दृश्यमानार्थयोगितोपपन्नं वस्तु अद्यकल्पनाय
अङ्गंताष्टुपनयति, ईश्वरोपगमेऽप्यनवस्थाप्रसङ्गात् । अ-
र्थानां स्वभाववैचित्र्यमभ्युपगमनीयं सर्ववादिभिः, येन
वीजादेवाङ्गुरो मृद एव घटः, ततः सहकारिसामर्थ्याति-
शयावेशितविशेषादेव देशान्तराक्रमणेन उपादानविलक्ष-
णसंस्थानतया उद्भवन्तो भावा न वाच्यताभाजः । यत्र
एनः सहकारिणो बहिः स्वदेशसंनिविष्टा एव कार्येषु उ-
पयुज्यन्ते यथा मृत्यिरुद्दचक्रादयः, तत्रोपादानसंनिवैश-
वैसादृश्ये स्पादवसरो बुद्धिमतः कुम्भकारस्येव, उपादा-
नमात्रस्य हि देशान्तरगमनसमर्थवयवत्वे पूर्वमपि तथा-

भावः स्यात् । न पुनरत्र बुद्धिमदुपयोगमावृण सर्वत्र स-
हकारिणामियमेव व्यवस्था स्थापिता प्रामाणिकतां पुष्णा-
ति ॥ तदाह

अत्रोच्यते गतिश्चित्रा
दृश्यते सहकारिणाम् ।
केचित्कथंचिदेवेयु-
रुपादानैः समागमम् ॥ १५ ॥
हेतुमन्तःप्रविश्यान्ये
प्राप्योपादानरूपताम् ।
चित्रयन्ति हि कार्याणि
भौमोदकरसा इव ॥ १६ ॥
अन्ये पुनरुपादाने
बहिर्विपरिवर्तिनः ।
रूपवैचित्र्ययोगाय
कार्येषु न तथा द्वमाः ॥ १७ ॥
तत्र बुद्धिमतो नाम
प्रसरो यदि कल्प्यते ।
न तावतैव सर्वत्र
व्यवस्था घटते तथा ॥ १८ ॥
इति ॥

एवं कारणानामेकत्र कार्यात्मना व्याप्रियमाणानां प्रवृ-
त्तिप्रकारवैचित्र्ये व्यवस्थापिते, प्रस्तुततनुकरणादिसकल-
भागलक्षणकार्यकारि प्रधानसंज्ञं तावन्मूलकारणं प्रधान-
सिद्धौ समन्वयादिवीतोपन्यासेन निर्वाधमेव साधितमेव,—
इति नेह तत्प्रमेयम् । न हि प्रधानसिद्धिमात्रेणैव ईश्वर-
निराकृतिः स्यात् उपादानकारणतया परमाणुस्थान एव
प्रधानस्य मूलकारणत्वेन समर्थनात् । तच्च प्रधानेन पर-
माणुवाद एव यदि परं निराक्रियेत, ततः प्रधानव्यवस्था
विश्वस्य उपादानकारणविचारप्रस्तावे प्रमेयीभवति, न तु
निमित्तकारणोपपादनप्रक्रमे । तदेवं मूलप्रकृतिः सच्चर-
जस्तमःसंज्ञगुणत्रयसाम्यात्मिका प्रकृतितयैव प्रसवधर्मि-
णी गुणानामेवाङ्गाङ्गिभावगमनेन यावन्महदादिविकारा-
त्मना परिणमते, तावत्सुरुपार्थत्वमेव तत्र तस्याः स्वभाव-
भूतं निमित्तम् । न हि यद्दृच्छया वर्तमानायाः कार्यवर्गस्य
देवमानुषतिर्थग्योनिरूपस्य तदवान्तरजातिवैचित्र्यवतो नि-
यमेन स्त्रीपुंससंस्थानद्वयस्य वा अन्योन्यानुगुणप्रपद्यते ।
तदेतत्संनिवेशविशेषरूपतया अस्युपेतमीश्वरवादिनापि ।
तदेतदप्येषां सप्रकृतिकानां व्यूहविभवभावेनावस्थिता-
नामशेषविकाराणाम् इतरेतराङ्गाङ्गिभावगमनं लोकयात्रो-
पयोगितया तावत्संनिवेशविशेषफलं निरर्थकम् । यदुक्तं

‘न स्यात्क्रियान्युहविधिस्तथायं
यादृच्छिका’

इत्यादि । अर्थवच्चं च सुखदुःखोपलम्भसंपादनार्थतयैव
सर्वस्यैव अर्थरूपस्य परम्परया पर्यवस्थति । सन्तोऽपि हि
सविधमुपयान्तोऽर्थाः शशविषाणकल्पाः प्रकल्पन्ते । अ-

तः संविदौत्सुक्येन तदर्थतयैव तद्दोग्यस्वभावा एव,—इति
भोग्यादपि भोक्तुः संवित्स्वभावस्य आत्मतत्त्वस्य सिद्धेर-
नुपपत्तमेव प्रमाणम् । यद्यपि भावाच्चित्तभूमौ भासमानः
प्रत्यक्षेणापि संविच्चत्त्वमवभासमानमावेदयन्ति, तथापि
तदर्थात्मोपरागकलुषमवभास्यमानं भोग्यभूतंमविशुद्धं भो-
क्तृताभिन्नलक्षणं तत एव केवलमेकचिन्मात्ररूपसाच्चि-
मात्रमात्मतत्त्वमनुमीयते भोग्यभोक्तृभावापरपर्यायस्वस्वा-
मिसंबन्धवशात्, न तु साक्षात्कार्यतां तदुपयाति । तदुक्तम्

‘विज्ञातारमरे केन विजानीयात्’(बृ०आ० ४ । ५ । १५)
इति । तत्संनिधानमात्र एव च यतश्चित्तोपारोहिविषया-
कारप्रकाशनं भवेत् अन्यथा जडात्मनः स्वशक्त्या तथा-
भावायोगात् । ततोऽतदर्थमपि चस्तुतः प्रकृतिपरिणाम-
कर्म तदधीनं चित्रावभासनार्थत्वात्तदर्थमुपवर्णयते । पर-
स्परार्थत्वे गुणपरिणामस्यैकतम् एषां पर्यायेण चित्सं-
भावः स्याच्चिदुपयोगपरिसमाप्तेः सर्वपरिणामानाम् । न
चैतदत्यन्तभिन्नजातीयं चिदचिद्रूपमेकस्य घटते । तदेव
कदाचिदुपयकारकतायां जडम्, अजडस्य तु चिदात्मनः
परोपकारक्रियापरिणामायोगात्, अन्यदा चोपकार्यताया-
मजडम्, न चैवमेकत्वं विरोधे सति उपपद्यते न चाप्य-
पकार्यता चिन्मात्रवपुषः क्रमते । तद्भूतार्थोपकारस-
स्पर्शेन चिद्रूपदाधिक्यप्रसङ्गाज्जडतापचिः । तदाधिक्य-
मेव हि जडत्वं । तदेव यावदङ्गाङ्गितोपकार्योपकारकभावेन
तावज्जडतामुपेयुषी भोग्यभूमिरेव, पुरुषस्य तूपकार्योपचा-
रस्तसंनिधाने चित्तस्थार्थाकारवतः प्रकाशमानत्वात् ।

एवं च गुणानामभ्युपगमेन चिद्रूपतापत्तिप्रसङ्गेन गुण-
ताहानेः । अत एवैषां स्वार्थता न युक्ता । तस्यैवैकस्य
विरुद्धोभयभोक्तुभोग्यरूपतापत्तेरिति सर्वमेतत्प्रकृतिचलं
गुणवृत्तमचलाचित्तच्यसाक्षिकचित्तगतविषयसंवित्प्रयोजन-
मेव । यावांश्च विषयमेदः संवेदनक्षमस्तत्संवेदनं सर्वमेव
पुरुषार्थसंज्ञं गुणपरिणामप्रवृत्तिनिमित्तं, विषयश्च संवेदनस्य
सुसूक्ष्मादिभावावस्थिता गुणस्तथा गुणपुरुषान्तरमपि ।
ततो यथा सुखदुःखमोहमयपरार्थसंवेदनं पुरुषार्थस्तथा
शास्त्रोपदिष्टानुमानोपमानादिना गुणपुरुषान्तरोपलब्धिर-
पि । तदुभयमपि प्रयोजनं भोगापवर्गरूपगुणप्रवृत्तेः । त-
त्ययोजनसंपादनयोग्यस्वभावता च निमित्तकारणमुच्यते,
न तु भाविग्रयोजनमनागतमेव निमित्ततां गच्छेत् । तत्र च
विवेकज्ञानपर्यन्तपुरुषार्थप्रयोजने परिसमाप्ते प्रवृत्तिनिमित्त-
कारणाभावात् न गुणस्तमुद्दिश्य पुरुषार्थं प्रवर्तन्ते, इति
कैवल्यं पुंस उच्यते नित्यकैवलस्यापि । इत्थमवस्थिते मृ-
द्दरडादेः स्वतो घटादिव्यक्तयशक्तस्य सहकारी बुद्धिमान्
कुम्भकारोऽस्तु, तन्त्वादेश्च तत्रवायस्तथा नामादश्यः । न
तावता शरीरादैरूपादसमये कथित्यसिद्धकारणातिरिक्तो-
पि कल्पनीयो भवति । मा भूदतिप्रसङ्गः, इति दृष्टेपा-
दानादिकारणसामर्थ्यविशेषादपि च उपपद्यते एव का-
र्याणां घटाङ्कुरादीनां रूपादिभेदः, तथा संस्थानविशेषप्र-
थापि तत्सामर्थ्यादेव स्यात्, को दोषः, किमर्थमदृष्टक-
ल्पनं । यावता हि रूपेण संनिवेशेन वा पुरुषार्थोऽवस्थि-
तिं लभते, तत्र तावति गुणस्वभाव एव निमित्तं तथैवो-
पपत्तेः । बत्स्वभावात्मुग्रहादेव च शरीरविषयेन्द्रियादिक-

चेतः पूर्वापरभूमिकावस्थायनि कार्यवर्गे धर्मादिकर्माणि
निमित्तकारणतया प्रभवेत् । अतः परं परिकल्पयन्नीति-
भार्गातिगोऽवधीरणीय एव स्यादपि । एतावन्मात्रमष्टगुणं
चित्तवर्ति धर्मादिवदैर्धर्य कदाचिदभिव्यक्तं यद्गुणानामेव
सहभावि भवद्योगिताव्यपदेशमावहेत् । यत्तु ततोऽधिकं
नित्यं कस्यचित्पुरुषविशेषस्य ततुकरणाभ्युवनादिविधौ स-
र्गस्थितिप्रलयेषु च कारणतामुपेयात् तत्प्रकृतिस्वभावसद्भा-
वमनतिरिक्तमनेकवैचित्र्योपकल्प्यमानपुरुषार्थप्रयोजनम-
नादत्य पृथग्भूतमाश्रीयमाणं भक्तिमात्रसाधनमेव ॥ तदाह

अस्ति चास्य प्रधानस्य

ग्रसिद्धस्यान्वयादिना ।

स्वार्थतादिनिषेधेन

साधिता पुरुषार्थता ॥ १६ ॥

तेनास्य भोगसंसिद्धिः

पुरुषस्य यथा यथा ।

तथा तथा परिणतिः

स्यान्न किंचन दुर्घटम् ॥ २० ॥

अत एव प्रधानस्य

महत्त्वपरिणामिनः ।

निमित्तकारणं नान्य-

त्पुरुषार्थोद्यमादते ॥ २१ ॥

स्वभाव एव चैषोऽस्य
 मूलहेतोस्तथेचणात् ।
 चित्तभूमेरधरतः
 शरीरादिविधिं प्रति ॥ २२ ॥

निमित्तकारणं कर्म

स्यादप्याद्यस्वभावतः ।

ततोऽत्र कुन्न व्यापार
 इश्वरस्योपकल्प्यताम् ॥ २३ ॥

चेतस्यष्टुगुणे जातु
 जातादैश्वर्यतोऽधिकः ।

इति ॥

उक्तनीत्या च चिन्मात्रस्य अधिकविशेषानुपपत्तेः । त-
 था हि जडतापत्तेरैश्वर्याभावात् धर्मादिवच्चित्तभूमिभागिनो-
 ऽस्येश्वरस्य कथमिवाभिव्यक्तचित्तावस्ये मूलकारणे महदा-
 दिकार्थपरिणामाय निमित्तकारणत्वमुपकल्प्यते । तदत्र पू-
 र्वन्न परिणामे चेत्पुरुषार्थीचित्तोत्तरोत्तरविकारकारिणि नि-
 मित्तकारणं पुरुषार्थतास्वभावः प्रकृतेस्तत्सकलविशेषपर्य-
 न्तेऽपि विकारराशौ स एवास्तु किमर्धजरतीयन्यायाभि-
 निवेशेन ॥ तदाह

रह[नत्व]स्य मूलप्रकृता-
 वन्तः करणचारिणः ॥ २४ ॥

ई श्वरस्योपकल्प्येत्
परिणामनिमित्ता ।

इति ॥

एवं चात्र प्रयोगः—प्रधानं महदादिपरिणामे निमित्ता-
न्तरानपेक्षं पुरुषार्थोपयोगितया भूतविकारपरिणामैकस्व-
भावत्वात् । यद्यथा परिणामैकस्वभावं तत्र परिणामेऽन्य-
निमित्ता[न]पेक्षं ततः स्वभावादेव तथा भवति यथा वीजा-
दिकारणकलापोऽङ्गुरपरिणामे । यच्चान्यानपेक्षं न तथा भव-
ति न तत्र तथास्वभावं यथा शालिबीजं यवाङ्गुरे जला-
दिरहितं वा वीजम् । तथा च प्रधानं पुरुषार्थोपयोगिमहदा-
दिविकारपरिणामैकस्वभावं न तु शालिबीजं यवाङ्गुर इव ।
तस्मादन्येश्वरादिनिमित्तकारणानपेक्षं स्वभावादेव महदा-
दिपरिणामवत्प्रधानमिति । अत्र प्रधानं तावत्समन्वया-
दिहेतुभिः सिद्धमेव । स्वार्थतादिनिषेधेन च पुरुषार्थस्वभा-
वत्वमस्योपपादितम् । दृष्टान्तस्यापि वीजादिकारणकला-
पस्य न च परं ग्राति संदिग्धसाध्यते पञ्चकृतत्वमेव । सा
च तदङ्गुरकरणस्वभावैव,— इति न तं प्रत्यापि तस्यास्ता-
वत्यास्तथा स्वकार्यकरणेन न्याया[अनन्या]पेक्षस्वभावत्वं
संदिग्धमिदि ॥ तदाह

यद्यथा परिणामैक-

स्वभावं तत्र तत्ततः ॥ २५ ॥

अनन्यापेक्षि वीजादि-

सामयी यद्वदङ्गुरे ।

महदादिविकारौघ-
परिणामस्वभावकम् ॥ २६ ॥
त्रिगुणात्म प्रधानं च
तेन सांख्यमनीश्वरम् ।

इति ॥

तत्रैतान्सांख्यानप्रत्युच्यते,—यथा नावगतो भवद्विः
साधनार्थ इति । यदि हि सर्वविचित्रसंस्थानकार्योत्पादनेषु
प्रधानस्यैव या पुरुषभोगार्थता सैव निमित्तकारणं किमी-
श्वरेणोति उच्यते तत्कुम्भकारेणापि किं घटकरणे । त-
त्रापि प्राधानिकस्य वृत्तिपादादेः पुरुषार्थस्वभावतावशादेव
तथाभूतसंनिवेशवद्विकरणसामर्थ्यं स्यात् । नहि पृथुबु-
धोदराकारसंनिवेशं विना भोक्तुरुद्धकाहरणलभ्यो भोगः
सिद्ध्येत् । त्रुणवारिणाद्यर्थिनां वा कर्मभिरेव? तदाकारवत्ता
घटस्य भवेत् किं तत्र कुलालेन । अथ प्रधानस्यायमपि
स्वभावविशेष एव, यद्विसंनिवेशादौ दण्डचक्रवद्विमद-
पेक्षा, तावता प्राधानिकेन कारणकलापेन पुरुषार्थोपयो-
गिततसंनिवेशवद्विवस्तुसिद्धेः । तदेवमेव तनुकरणादि-
कारणस्यापि प्राधानिकात्तथास्वभावयोगात् कथं तथाकर-
णयोग्यबुद्धिमदपेक्षा नेष्यते । एष हि तावन्न्यायोऽस्ति
यदेकत्रैकदा धूमाभ्योः संबन्धेऽवगतेऽन्यदा अन्यत्र अन्य-
योरेव धूमाभ्योस्तथैव संबन्धेऽवश्यभावी, येन धूमान्त-
रादवृष्टेऽपि अग्रिर्निश्चीयते । तदनेनेव न्यायेनैकत्र संनि-
वेशविशेषे बुद्धिमत्संबन्धप्रतीत्वा सर्वत्रैव तथा संनिवेश-

स्य बुद्धिमदविनाभावसिद्धेद्वादिसंनिवेशादप्यद्वृष्टस्य ता-
द्वशो बुद्धिमतः कर्थं नानुमतिः ॥ तदाह

पुरुषार्थस्वभावत्वं

समस्तार्थकियासु चेत् ॥ २७ ॥

निमित्तकारणत्वेन

प्रधानस्योपकल्प्यते ।

तद्विना कुस्मभकारेण

घटोऽपि न भवेत्कथम् ॥ २८ ॥

प्रधानमयमृतिपिण्डा-

देव ताद्वस्वभावतः ।

अथ स्वभाव एषोऽस्य

यत्कुलाकायपेक्षणम् ॥ २९ ॥

तथे श्वरव्यपेक्षास्तु

देहहेतोः स्वभावतः ।

इति ॥

न चापि सहकारिणामुपादानकारणस्यान्तः प्रवेशमात्रा-
दुपयोगविशेषानुसंधानवतः कस्यचिदव्यापारेऽपि विचित्रा
पुरुषार्थोपयोगिनी रचना उपकल्प्यते । तथाहि यावदिद-
मितो भवति किंचिदधिकविशेषात्पुनरत एवानेन विशे-
षण सविशेषमिदमेव भवति, अपरविशेषयुक्तात्पुनरस्मा-
देव अन्यदेव अन्यजातीयमेव कार्यं जायते, ततः संप्रति

एवंविधमुपयुज्यते तथैव करोमीत्येवं विचारचतुरा मति-
र्न स्यात्, तावत्कथं तथाभूतविशेषकरणाय हानोपा-
दाने स्याताम् । तथा विज्ञत्वे च सर्वदा तथाभूतकार्यसं-
भवो न भवति, तस्य प्रज्ञावतः सर्वदा तत्करणेच्छाया अ-
भावात्, ततः सापि तस्यापेक्षणीया; इच्छानुसंधानशून्ये-
न तु जलभूम्यादिरसेन उपादानान्तःप्रविष्टेनापि कार्यस्य
स्थूलतामात्रमविचित्रमेव स्यात्, न तृप्योगविभागप्रयो-
जिता अवयवसंस्थानभङ्गः । विलक्षणा दृश्यन्ते एताः स-
र्वास्तथा । न चाप्येता एकान्तविलक्षणा एव, यावदेकार्थ-
क्रियोपयोगिन्यः, सजातीया अपि प्राज्ञकृततत्त्वसहकारिसं-
योजनवियोजनवशादुपलक्ष्यन्ते । बुद्धिशून्यसहकारिमात्र-
सामर्थ्ये संशयरूपता केवलकार्यस्योचिता; काकतालीयो-
वयवविभाग एकत्रैव सा दन्यत्रान्यादृशतैव
भवेत् । यत्पुनरनुगामित्वमवश्यमुपयोगविशेषानुगामिता-
नुविधायि सर्वकार्येषूपलभ्यते, तत्था नियमेन न स्यात् ।
तस्मान्मृपिण्डायातवटशरावोदच्छनेष्टकादिसंनिवेशविभा-
गकारी ग्रयोजनभेदानुसारितया दृश्यते बुद्धिमत इच्छा-
दिव्यापारः प्रज्ञाविशेषमयो, न तु जडविजातीयतापात्रत-
या सहकारित्वेन । तथा सति हि स कुम्भकारसंबन्धाद्वट
एव वा स्यात् शराव एव वा, न तु कुण्डमपीष्टकान्य्य[द्य]
पि वा । ततो यथाभूतमिच्छति जानाति च कर्तुं ताद्वगवात्र
कार्यविशेषोद्भवः । अत एव संनिवेशस्य विशेषः पुरुषार्थो-
पयोगित्वेनार्थनीयत्वात् न तु पृथुबुद्धोदरकारत्वादि, येन
'सिद्धं याद्यगविष्टातुभाव.....' इत्यादि चौथेते । इच्छया
सह संनिवेशस्यापि हि पुनर्हस्तायपेक्षणवस्थानात् । ततश्च

तनुकरणभुवनानामन्योन्यानुगुण्यविद् एकस्यैव कर्तुस्तर्थ-
 छामात्रसंनिवेशविशेषवत्त्वम् । रथादौ तत्त्वो यद्यप्ययः सं-
 निवेशविज्ञतापि स्यात् तथापि तस्य हस्तादिव्यापारानभ्या-
 सादयोयोजनेऽप्यस्कार एव कर्ता । भिन्नदेशकालगतविव-
 र्तितत्वाद्यनुसंधानवतस्तु संहतेच्छामात्रात्कार्यस्य सिद्धौ न
 सिद्धा विश्वभागे कर्त्रन्तरापेक्षा, अयस्कार इव हस्ताभ्यासा-
 नपेक्षणादित्येक एव तन्वादिविश्वकर्ता पुरुषार्थोपयोगित्वेन।
 तच्चार्थसार्थेरर्थनीयत्वं न घटमात्राश्रयेण, कुण्डपटशकटा-
 दिगतत्वेन प्राज्ञशक्तकर्तृतया च तादृश एवानुभिताधिकृ-
 तो न तु घटकुम्भकारमात्रदर्शी, यथा तार्णपार्णचान्दना-
 घनेकाशिधूमगतप्रत्यक्षानुपलम्भप्रवृत्तिमानभिमात्रानुमाने ।
 अनेकविशेषदर्शने हि सामान्यनिष्ठकार्यकारणभावप्रतिष्ठा-
 यां विशेषव्यभिचारः सिद्ध्यति ; एकविशेषव्यभिचाराच्च
 सर्वविशेषव्यभिचारनिश्चयेन अत्यन्तादृष्टपूर्वशांशपादिवि-
 शेषानिराकरणात् न सर्वविशेषदर्शनमुपयुक्त्यते । एवमि-
 हापि संनिवेशविशेषमात्रस्य तथाभूतचिकीर्षयाश्च अने-
 कसंनिवेशदर्शनात् सामान्येन कार्यकारणतासिद्धौ कुला-
 लानीश्वरादिविशेषव्यभिचारनिश्चयेऽत्यन्तादृष्टतनुकरणा-
 दिचिकीर्षाविशेषानिराकरणेन संनिवेशविशेषात् तथा चि-
 कीर्षामात्रानुमानम्; इच्छाकार्येषु अनङ्गभूतेऽप्यनीश्वरत्वे स-
 हदर्शनमात्रादपेक्षापेगमेन किंचिदपीच्छाकार्यमुपदेशाद्यमी-
 श्वरस्य अनीश्वरस्य वा सिद्ध्यते ; देहरागादिसहभाव-
 दर्शने च रूप्यधात्वादौ इच्छावतां तस्कार्यं न स्यात् । तदे-
 वं तनुकरणभुवनानां संस्थानमङ्गीचैचित्रयं तदनुगुणप्रज्ञा-

महिमानं विना कथं प्राधानिकजडवस्तुस्वभावमात्रादुपयो-
गविभाग्यनियतमनुगामि चार्थितास्पदमुपयेत ॥ तदाह
नैवोपादनहेत्वन्तः-

प्रवेशात्सहकारिभिः ॥ ३० ॥

संनिवेशविशेषोऽपि

शक्यः कर्तुमिति क्षमम् ।

लोकयात्रानुसंधान-

वर्तीं प्रज्ञां विना नहि ॥ ३१ ॥

तथा चिकीर्षा च विना

विचित्ररचनोऽद्वः ।

स्थूलतामात्रमेव स्या-

न्न तु लोकोपयोगिनी ॥ ३२ ॥

रचना नियमेन स्या-

द्विचित्रा जातिरूपिणी ।

कुलालसहकारित्व-

मात्राच्चेजायते घटः ॥ ३३ ॥

न स्याजातु शरीरादि

दीर्घमृत्पिण्ड एव वा ।

अत एवार्थनीयत्वा-

त्संनिवेशो विशिष्यते ॥ ३४ ॥

न घटादितया सिद्धः
 सोऽर्थितापरिपूरकः ।
 न चेश्वरोऽनीश्वरो वा
 प्रकृतोऽत्राणुलक्षणः ॥ ३५ ॥
 वैचित्रयकारी यो यत्र
 स तत्रेश्वर इष्यते ।

इति ॥

न च प्रधानस्यैव मूलकारणस्य व्यवसायादभिर्व्यक्ति-
 रस्ति तत्कथं तस्येच्छादियोगः पुरुषार्थोदेशानीतः स्याद्
 यतः प्रवृत्तिर्भवेत् । यद्यपि च बुद्धेरस्तीच्छानुसंधानं च व्यापा-
 रस्तथापि पुरुषसंनिधानाद्यावच चेत्यमानः प्रकाशमानोऽसौ
 संपन्नस्तावचेच्छादिरूपतां धन्ते तथालक्षणत्वादिच्छानुसंधा-
 नादीनाम् । अन्यथार्थान्तरमेव तत्स्यात् । तथा च सति न
 बुद्धिप्रवृत्तिरेव पुरुषार्था यावत्पुरुषस्य संवेदनव्यापारोऽपि
 पुरुषार्थः स्यात् न तु केवलं प्रधानमेव संवेदनमेव च पुरुष-
 स्यार्थः, तस्मात्पुरुषनैरपेद्येण प्रधानबुद्ध्यादिव्यापारस्य
 पुरुषार्थता न वाच्या, तादृशस्य चेष्टानुसंधानरूपत्वाभा-
 वात् न सा युक्ता,—इति युक्तमेव । अथ सर्वपुरुषसाधारणस्य
 एकस्यापि बुद्धितत्त्वस्य महत्संज्ञकस्य प्रतिपुरुषमध्यवसाय-
 लक्षणवृत्तिः सत्यं भिद्यते, महत्कारणास्मिताजन्मनो वा
 मनःसंज्ञकरणस्य । एषा अध्यवसायादिवृत्तिः प्रत्येकपुरुष-
 नियतास्तु, न तया उत्तरकालभाविन्या प्रधानस्य महतो
 वा पुरुषर्थानुसंधूनेच्छावत्ता युज्वते किं सु प्रधानस्यैव

प्रथमविकारकरण एव सर्वपुरुषोदेशेन सामान्यानुसंधानेच्छा
व्यवसायादिवृत्तिः प्रथमा बुद्धिसंज्ञा अस्त्येव, येन तस्यापि
बुद्धिपूर्वकारिता स्यात् । तदैव तदपि न युक्तम्, प्रधान्य-
[नस्य] सर्वथैव अव्यक्तरूपत्वेनानुपलक्षणीयवृत्तित्वात् । न च
वृत्तौ पुरुषेणासंविदितायामिच्छानुसंधानादिरूपत्वं संभव-
ति, पुरुषेणापि प्रधानवृत्तेः केन संवेद्यमानता सर्वपुरुषोदे-
शेन सामान्यप्रवृत्तेः, एकैकेन चेत् तत्स्य सर्वज्ञत्वं स्यात्,
पुरुषार्थत्वं च पूर्ववत्सर्वपुरुषोपयोगि स्वकार्यानुसंधानवत्त्वा-
त्, प्रकाश्यधर्मभूता [या] श्र प्रकाशस्थानताया अनन्त-
पुरुषसंनिधानानीतत्वादानन्त्येऽपि आश्रयैक्येन अन्योन्यो-
न्मूलनात्पुरुषवहुत्वासिद्धिः । अथ सामान्यस्वपेणैव सर्वज्ञेन
च पुरुषविशेषणे सामान्यप्रधानवृत्तेः संवेद्यमानता तत्स
एवेश्वरोऽस्तु, तस्यैव विश्वनिर्मित्सा संवेद्या सती संबन्ध-
नी भवति, इति प्रधानवत् तस्यापि निमित्तकारणतायो-
गात्सर्वज्ञत्वात्सर्वकर्तृत्वाच्च ॥ तदाह

न च प्रधानस्येच्छादि-

संभवः पुरुषार्थता ॥ ३६ ॥

यतः स्यादस्य बुद्धेस्तु

संभवन्नप्यसंभवी ।

विना संवेद्यतां पुंस-

स्तथात्वे पुरुषार्थता ॥ ३७ ॥

पुंसोऽपि स्यात्प्रधानस्या-

वाच्या सा केवलस्य तु ।

अथापि मनसो वृत्ति-
 बुद्धेवैकैकसंस्कृता ॥ ३८ ॥
 इच्छा नाम कथं सर्व-
 पुरुषार्थोपयोगिनी ।
 स्यात्किं तु सा प्रधानस्य
 सामान्यस्याविलान्प्रति ॥ ३९ ॥
 पुंसः स्यात्साप्यसंवेद्या
 नेच्छा वेद्या च कस्य सा ।
 सर्वेषां यदि सार्वज्ञय-
 मेकैकस्य प्रसज्यते ॥ ४० ॥
 संकीर्येरन्प्रकाशैक्या-
 द्विन्नाश्चाभासमानताः ।
 अथापि सर्वपुरुषा-
 भिन्नेनैकेन केनचित् ॥ ४१ ॥
 वेद्या सा वैष तद्देहकः
 कर्ता ज्ञाता स चेश्वरः ।

इति ॥

अथ न पुरुषस्योपयोगि 'करोमि' इत्येवमनुसंधानवत्
 एव पुरुषार्थत्वं येन प्रधानस्य तदभावान्न स्यात्, अपि तु
 प्रधानं महद्वा तन्मात्राणि चा यदि वा शुक्रशोणिताद्यपि त-

त्स्वभावत्वादेव ताद्कार्यमभिनिर्वर्त्तयति, येजातं सद्विचित्रसंनिवेशादिकं परतोऽर्थक्रियाविशेषार्थी प्रमाता दृष्ट्वा स्त्रीपुंसादिवदन्योन्यं योजयति । कचित्पुनः कर्मवशाच्च व्याधातकादीनां काकतालीयेन अन्यथा वा संनिपातो भवेत्ततः पुरुषभोगार्थमिव कारणानां प्रवृत्तिरित्युपचारेण पुरुषार्थता उच्यते, तदेतदपि न युक्तं । यत एवं सति वस्तुतो निमित्तकारणाभावात् स्वातन्त्र्येण स्वभावादेव कारणानां तथाविधकार्यविशेषकारितेति दृष्टे प्रकृतिपुरुषान्तरे तमेव पुरुषं प्रत्यपि तेषां कथं कार्यकरणाय प्रवृत्तिर्न भवति । अथ भवत्येव प्रकृत्यैकस्य । ननु एकस्य प्रकृतिपुरुषान्तरज्ञानादेव सा निरुद्ध्यते, सर्वपुरुषसाधनत्वं कस्य[स्याः]प्रकृतेरेकरूपत्वात् अष्टानां प्रकृतीनां, तदस्त्वासां; शुक्रशोणिनादेस्तु मुक्ताभिमतं पुरुषं प्रति कस्मादेहात्मकार्यजननं न भवेत् । अथ तस्यापि तद्भवत्येव किं तु पुरुषस्य कृतार्थत्वात् न तदुत्पन्नमिति संवेद्यतां याति । तदेतदेवं स्यात्, यदि पुरुषस्य बुद्धिसंवेदनाय स्वरूपातिशयलक्षणः कथिदुद्यमः स्यात्, स चेदानीं कृतकार्यत्वात् तस्य निवृत्तः, इति यावता सर्वदा निरभिप्रायो निरुद्यम एव चैकरूप उदासीनः पुरुषो न तस्यैकदातिशययोगोऽन्यदा तन्निवृत्तिः कूटस्थताहानिग्रसङ्गात् । केवलं बुद्धेः कर्मवशात् प्रतिपुरुषं वृत्तिविशेषोऽन्तःकरणस्य वा नियतो, येन मुक्तपुरुषस्यापरबुद्धिवृत्तिः संवेदनमनुभवति, अन्यथा एकात्मीयाभिमतबुद्धिवृत्तिभोगानिवृत्तेः, ततः पुरुषस्य अर्थित्वानर्थित्वविभागाभावात् नित्यनिर्मुक्तस्वभावस्य अन्तःकरणमात्मकर्मनियतं केवलं बद्धावस्थायां कर्मभिः संवेद्यं भवेत्

मोक्षदशायां तु नोत्पद्यत एव , अन्यथा कर्मणां ताद-
वस्थ्यात् कथं न नियतप्रस्तुतपुरुषसंवेद्यता स्यादेव , न हि
पुरुषाणां कर्म नियामकम् अपि तु अन्तःकरणस्यैव । तदे-
वं स्वकारणस्वातन्त्र्यादेवोत्पन्ने सान्तःकरणे देहे नानार्थि-
त्वात् तस्य पुरुषसंवेद्यता स्यादेव , न भवतीति नोपपन्नं
तस्य संवेद्यस्वभावत्वात् । अथ क्षीणकर्मणोऽन्तःकरणस्य
न संवेद्यतास्वभाव उच्यते , तदत्र किं प्रमाणम् । कर्म[भावा]
भावाभ्यां च तदानीं बन्धमोक्षाभ्युपगमः स्यात् , न सं-
योगवियोगाभ्यां , ततश्च दर्शनक्षतिः । न चापि कर्माद्विषि-
करणायापि दानादीनि ज्ञातपुरुषान्तरस्य विरमन्ति , राग-
द्वेषप्रयुक्तानां कर्मणां बन्धकत्वाभ्युपगमे रागादिभावाभा-
वकृतबन्धमोक्षवादिदर्शनाश्रयणमेव स्यात्,—इति स्वाभा-
विकपुरुषवादे ज्ञातपुरुषविवेकस्यापि बुद्धिसंबन्धपरिहारा-
योगादनिर्मोक्षापत्तिः । इत्यपरबुद्धिमतपुरुषप्रेरणैव सा
मूलकारणस्य संसारोपयोगिसंनिवेशविशेषकरणे प्रवृत्तिरु-
पपन्ना ,—इति निरवद्य एव प्राक्कनहेतूपन्यासः ॥ तदाह

न लोकयात्राभिप्राया-

जनयेद्वीजमङ्कुरम् ॥ ४२ ॥

किं तु स्वभावात्सा तस्य

सामग्री हेतुरीदृशः ।

यज्ञातं योग्यमन्योन्यं

योजयेद्वुद्धिमाञ्जनः ॥ ४३ ॥

अस्य तेनोपचारेण
 पुरुषार्थत्वमुच्यते ।
 इति चेत्तसमाप्तेऽपि
 पुरुषार्थेऽपि तं प्राति ॥ ४४ ॥
 स्वकार्यपरिणामान्न
 विरमेन्मूलकारणम् ।
 आहो न विरमत्येत-
 त्परं प्रकृतिसप्तके ॥ ४५ ॥
 परिणामात्तदेकं हि
 सर्वान्पुंसः प्रतीष्यते ।
 तथापि देहभूतादेः
 परिणामः स्वभावतः ॥ ४६ ॥
 पूर्ववन्न भवेत्कस्मा-
 तं मुक्ताभिमतं प्राति ।
 अथापि स भवत्येव
 किं तु तेन न युज्यते ॥ ४७ ॥
 मुक्तपुंसा कृतार्थत्वा-
 दनार्थित्वात्स केवलः ।
 नैतन्नार्थित्वमस्यास्ति
 जातु पुंसोऽथ चेत्सः ॥ ४८ ॥

आर्थित्वविगमान्न स्या-

ज्ञूयः पुंसा समागमः ।

तदेतदपि न न्यायं

जाते देहस्थचेतसि ॥ ४६ ॥

संवेदैकस्वभावत्वा-

तस्य कर्मक्षयान्न चेत् ।

तत्स्वभावत्वमेव स्या-

न्मोक्षः कर्मक्षयाश्रयः ॥ ५० ॥

स्युज्ञातपुंविवेकानां

कर्माणयपि कुपादितः ।

न रागात्तानि चेदेवं

मोक्षो रागक्षयान्नवेत् ॥ ५१ ॥

तथा च दर्शनत्याग-

स्तन्न युक्ता स्वभावद्वक् ।

तस्मात्प्रसिद्धं तन्वादि

बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकम् ॥ ५२ ॥

संस्थानभेदादित्येत-

निरवद्यं प्रसाधनम् ॥ ५३ ॥

इति ॥

स एष हेतुः परमेश्वरं प्रति

प्रयुज्यमानः स्वानिवेशितात्मना ।

न हेतुदोषैः परिभूयते मनाक्
 परोऽपि वा केवलमेतदुच्यते ॥ ५४ ॥

समुज्ज्वलन्न्यायसहस्रसाधितोऽ-
 प्युपैति सिद्धिं न विमूढचेतसाम् ।

महेश्वरः पाणितलस्थितोऽपि सन्
 पलायते दैवहृतस्य सन्मणिः ॥ ५५ ॥

स्वात्मैवायं स्फुरति सकल-
 प्राणिनामीश्वरोऽन्तः

कर्ता ज्ञातापि च यदि परं
 प्रत्यभिज्ञास्य साध्या ।

सा चास्माभिर्विहितघटना-
 न्यत्र किं त्वीशसिद्धि-

द्वैतेऽप्यस्तीत्युचितमधिकं
 भाति वह्निर्निश्चिथे ॥ ५६ ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्योत्पलदेवेनोदयाकरसूनुना
 विरचिता ईश्वरसिद्धिः समाप्ता ॥

श्रीमत्कर्मारभूर्भुर्तुराज्ञया प्रीतये सताम् ।
 मधुसूदनकौलेन संपादयं प्रकाशिता ॥

अयं ग्रन्थः

‘परिडत विश्वनाथ एंड सन्स

फोटोग्राफर्स प्रोप्राइटर्स इत्यादि’

इत्येतैः स्वकीये

‘काश्मीर प्रताप स्टीम प्रेस श्रीनगर’

इत्याख्याख्याते

मुद्रणालयन्ने समुद्रितः

अथ

संबन्धसिद्धिः

श्रीभद्राचार्योत्पलदेवविरचिता ।

भेदाभेदात्मसंबन्ध-
सहसर्वार्थसाधिता ।
लोकयात्रा कृतिर्यस्य
स्वेच्छया तं स्तुमः शिवम् ॥ १ ॥
भावभेदादिसंबन्ध-
मयेन वपुषोन्मिष्टन् ।
जयत्येकोऽपि विश्वात्मा
प्रकाशः परमेश्वरः ॥ २ ॥

इह भावानां संबन्धो विचार्यते,— कस्तावत्संबन्धशब्दार्थः संसर्गः संपर्कः संश्लेषः संबन्ध इत्यप्युके न विवृतः संबन्धार्थः प्रतीयते । किं नैरन्तर्य संश्लेष उतान्यत्किञ्चित् । नैरन्तर्य चेत् दूरस्थयोः पितापुत्रयोः स न स्यात्, अयः-शलाकयोः संनिकृष्टयोर्धिष्ठुदव्ययोरपि च स्यात् । अथ द्विष्टः

^१ ख० भेदात्मेति पाठः ।

पदार्थः कश्चित्संबन्धः । तत्रापि द्विष्टतैव संबन्धता चेत् त-
द्वित्वद्विपृथक्त्वादेरपि सा स्यात् । न चायमर्थः संबन्धश-
ब्दस्य अवयवार्थानुरोधादुचिष्टति अपि तु तैलपायिकाशब्द-
स्येव संकेतमात्रात् । अथ संबन्धशब्दार्थ एव न द्विष्टता
अपि तु सोऽन्य एव केवलं संबद्धयोरेव संभवतीति द्विष्ट
उच्यते , स तर्हि स्वरूपेणैव स्पष्टमुच्यतां संबन्धः संश्लेष
इत्यादिपर्यायाणामयमर्थ इति । अपेक्षापारतन्त्र्यादिरपि न
चान्यः संबन्धार्थो द्विष्टत्वन्यायेनैव सोऽर्थाक्षिप्तः स्यात् ।
न चाप्यर्थाक्षिप्तात्मस्य , न हि जडयोः संबन्धिनोरपेक्षार्थो
घटते पारतन्त्र्यार्थो वा । अथाप्यद्वुर एव बीजमपेक्षते बीजे
वा परतन्त्रो भवति , तदायत्त्वादेस्तदात्मलाभस्येत्येतद-
पि न सम्यक् ; उपचारो ह्यमपेक्षत इव परतन्त्र इवेति
स्यात् , न तु जडस्य मुख्यैवाकाङ्गां प्रार्थना चैच्छैव विशि-
ष्टा अपेक्षा पारतन्त्र्यं वा परप्रवणता परकीयविनियोगा-
काङ्गा स्वेच्छाचरणनिरोधलक्षणः संकल्पविशेष एव सं-
गच्छते , अलब्धात्मनश्चात्मलाभार्थमपेक्षादि कथ्यते , न च
तदानीमद्विष्टत्वात्संबन्धार्थोपतिः ; तस्मान्मुक्करणठमेव मु-
ख्यः संबन्धोऽभिधातव्य इति । तत्रोच्यते संबन्धः संयर्कः
संश्लेष इत्येते पर्यायास्तावद्भवन्ति , स च संश्लेषार्थोऽनेक-
.स्यैकता कथ्यते , न त्वनेकतैव नापि एकतैव अपि तु उ-
भयावस्थापेक्षोऽयमर्थः संबन्धः । अत एव न बहूनामेकः
संबन्धः । यदि हि अनेकत्वमात्रमेकत्वमात्रं वा संबन्धः

१ ख० एतदुचिष्टतीति पाठः । २ ख० मु० सोऽपि द्व्योरिति पाठः ।

३ ख० अर्थलाभेति पाठः । ४ ख० पु० पेक्षयेति पाठः ।

स्यात्, तद्दूनामपि एकतापत्रौ एकतानापत्रावपि वा स्यात्, एकमात्रस्यापि च स्यात् । यदा पुनरनेकस्यैकता संबन्ध उभयापेक्षया तदानेकापेक्षणादेकमात्रस्यैव न संबन्धः, एकापेक्षणाच्च नानेकस्यैव पृथकिस्थितस्य । न चापि व्यादीनामेकः संबन्धः, त्रयाणां हि भिन्नभेदावधिकृतद्वैराश्याश्रयात्परस्परं भेदात्, तेषां च संबन्धस्वरूपस्थितावपेक्षणात्, एकस्य द्वितीयेन सह यैकता न सा तृतीयेन सह, तयोद्वितीयतृतीयोभेदादपेक्षणाच्च; ततो वद्दूनां शतादिसंख्यानामपि प्रतियुगलमेवैकः संबन्ध उद्भोष्यते,— इत्येवं द्वयोरेकात्मेति संबन्धशब्दार्थोऽवश्वानुसारेणैव व्यवस्थितः । संशब्देन सहार्थवृत्तिना समानार्थवृत्तिना वा बन्धिना च देशान्तरपरिहारपूर्वैकदेशावस्थानार्थेन विस्पृष्टमुक्तैव स ह्यनेकस्यैकता । केवलमनेकस्य एकता संभवेन्नवेति पर्यालोच्यते,—तत्रायां संबन्धोऽनेकधा प्रतीयते,—पितुः पुत्रः, राज्ञः पुरुषः, वृत्तस्य शाश्वा, धवश्च खदिरश्च, नीलमुत्पलं, देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचति, घटस्याभावः, अस्मादिदमन्यत्,— इत्येवमादिना रूपेण । तथा विषयेणापि पुत्रस्य पिता, पुरुषस्य राजेति । तत्र किमिदं प्रतीविमात्रमेतत् वस्तुस्वरूपं तर्हि वक्तव्यम् ।

तत्राच्चते,— वस्तु बटादि स्वात्ममात्रपरिसमाप्तमन्योन्यव्यावृत्तमित्थमेव हि स्वात्मावभासिना प्रत्यक्षेण प्रतीयते कल्पना कल्पितैव सा । ते हि ‘अमिश्राः स्वयं भावास्तान्योजयति कल्पना’ इत्याहुः, तथा नीलमुत्पलमिति शाब्द्या कल्पनया परं नीलोत्पलयोरेकात्मता प्रतीयते,

न तु वस्त्ववभासिना निरंशोत्पलस्वलक्षणविशेषालम्बनेन
प्रत्यक्षेण प्रमाणेन । तथा चाहुः

‘संयुज्यन्ते न भिद्यन्ते स्वतोऽर्थाः पारमार्थिकाः ।

रूपमेकमनेकं च तेषु बुद्धेरूपस्त्वः ॥’

इत्यादि । नच अनेकस्यानेकतासहभाविनी एकता युज्यते भावाभावरूपत्वेन विरुद्धत्वात् । अनेकस्मादुपादानादेकम् एकस्माद्वा अनेकम् अन्योन्यासंसृष्टमेवात्प्रयत्नसितमूर्खत्वेत् । यथा विज्ञानसन्ततौ व्यवस्था केषांचित्, तत्र हि शब्दस्पर्शादिज्ञानलक्षणेभ्यः समनन्तरप्रत्ययेभ्य एकमैन्द्रियकं विकल्पज्ञानम् । एकस्माद्वा समनन्तरप्रत्ययात् पञ्चापि शब्दादिविषयाणि जायन्ते । या पुनरेकता अनेकता च समानाश्रया सा प्रमाणवाधिता, भावस्य वाभावता; केवलमित्थंरूपयैव अनया कल्पनाप्रतीत्या सांसारिकव्यवहारनिर्वर्तनार्थमर्थाः परस्परव्यावृत्ता अपि कार्यकारणरूपत्वेन अवास्तवेनैव प्रतिपाद्यन्ते । राजपुरुषयोरन्योन्यं स्वरूपविशेषक्रियैव एवं निरूप्यते स्थाल्यां काष्ठेरित्यादौ च; अत एव प्रतीतिकाल एव सामान्यस्येव संबन्धस्याभ्युपगमः । वस्तुस्वरूपविपरीतत्वेन च प्रतीतिस्तद्वदेव आन्तिविषयैव, केवलं बाधप्रवृत्तावपि उपकार्योपकारकस्वरूपविशेषावभाससंलभत्वादस्य अमस्यावयविप्रमस्येवानिवृत्तिः सर्वश्रमवत् । तत एव ब्रान्तेरप्यस्याः संवृतिसंज्ञया व्यपदेश इति ।

तत्रोच्यते प्रतीतिस्तावदनेकेकरूपतायां संबन्धाभिधानाय भवद्विरप्यभ्युपगतैव, येनोक्तम्

१ ख० पु० लम्बनप्रत्यक्षेति पाठः । २ ख० पु० विद्वरयते इति पाठः ।

‘इत्यमिश्राः स्वयं भावास्तान्योजयति कल्पना ।’

इति । कल्पनारूपत्वं च नास्या दोषः । घटोऽयं पटोऽय-
मित्यपि विकल्पः कल्पनैव । अथात्र प्रत्यक्षावभासोऽपि त-
था घटपटादिरूप एवेति न कल्पनात्वम् । इहापि राज्ञः
पुरुषः स्थाल्यामोदन इत्यादावपि प्रत्यक्षावभासो न तथे-
ति कुतोऽवगतम् । अवश्यमेव च प्रत्यक्षावभासोऽप्यत्र
तथैवाभ्युपगन्तव्यः, अभ्युपगत एव वा भवद्विः येनोक्तम्
‘अर्थकारप्रतिभाससंलग्नत्वाद्वाधकेनापि दुरुद्धरोऽयं अमः’
इति । न हि अर्थप्रतिभाससंलग्नत्वाद्वाधकेन अपि त्वर्थ-
प्रतिभाससाद्यसद्वावभात् । रजतभ्रमेऽपि शुक्लिकासा-
द्यसद्वावोऽप्यस्त्वेव, सादृश्यविषया एव हि सर्वा भ्रान्त-
यः सादृश्यव्यतिरेकेण चान्या अर्थप्रतिभाससंलग्नत्वैव
युक्ताः, यदर्थप्रतिभासशरीरमेवं भूतमेव एवंस्वपेणैव व्यव-
हारयित्रा विकल्पेन व्यवहारयितुमुपपन्नम्, अन्यथाभूती-
कृते एव अर्थाभासे परस्परस्वरूपाननुभविष्टस्वात्ममात्रपर्यव-
सितार्थनिष्ठातामापादिते यदि परमयं संबन्धविकल्पः सामा-
न्यादिविकल्पविभिर्वर्तेत नान्यथा । न च विकल्पोऽर्थप्रति-
भासाद्विः, निर्विकल्पत्वदृषणादीश्वरप्रत्यभिज्ञायाम् । एवं
‘राज्ञः पुरुष’ इत्यादाववभास एवानेकस्यैकात्मताप्रथारूपो-
ऽभ्युपगन्तव्यः स्थूलप्रतिभासवत्, स तूपद्यते न वेत्यै-
तावद्विचार्यते, — तत्र चिन्मात्रस्वपस्यैव पारमार्थिकस्य वस्तु-
नो विश्वात्मता । तस्यैव चिन्मात्रस्य मायाशक्लिप्रभावादभे-
दाग्वयात्युत्थापनेन विश्वस्य तत्त्वभूतमुवनाद्यात्मवैच्येणा-

१ ख० पु० इत्यसिद्धा इति पाठः । २ ख० पु० आभास इति पाठः ।

३ ख० पु० सद्वशेति पाठः । ४ ख० पु० एकेति पाठः ।

५ ख० पु० वेद्यतेति पाठः ।

न्योन्यविभक्ता,—इतीश्वरप्रत्यभिज्ञायां विस्तरेण प्रतिपादि-
तम्,—इति तत एव परीक्ष्य नेहोपन्यस्यते । अस्मिंश्चार्थे सिद्धे
नैकैकतारूपः संसार एव संबन्धशब्दार्थानुप्रविष्टः,—इति
नास्त्येवात्र दीनता, केवलामियद्विमृश्यते—यदेकचिन्मात्रलू-
पत्वेनानेकात्मनो वस्तुभेदस्यैक एव संबन्धः स्यात् य एव
राजपुरुषयोः स एव पितापुत्रयोः स्थाल्यादीनां चेति, अने-
कश्चेष्यते । तदत्राप्युच्यते—स्यादेक एव सर्वेषामिति । यदेक-
तामात्रमेव संबन्धः स्यात्, यावतानेकतांशादंशेनैकता संब-
न्धः । ततश्च राजपुरुषोपरकैकतान्यः संबन्धः पितापुत्रोपरा-
गोपलक्षणविलक्षण एव ; अत एव मायादशायामेवाग्व्या-
तिभेदप्रधानायां संबन्धपदार्थसञ्चावः, विश्वात्मतायां पुनः
पूर्णैकतैव न तु संबन्धार्थः कश्चित् । तत्रापि कदाचित्परापर-
दशायामपरभागापेक्षणाद्वैणवृत्त्या संबन्धार्थः संभवेत्, उ-
पकार्योपकारकयोरेव च विशिष्टयोः संबन्धः विशिष्टरूपः,
स च प्रतिपादनीयोऽवश्यमेव, तदप्रतिपादने तयोरुपकार्यो-
पकारकयोः क्रमिकयोर्योर्गपद्येन ग्रतीतिर्हनोपादानार्थम-
न्यथा न भटेत, ततश्च व्यवहारलोपः स्यात् । न चोपकार्यो-
पकारकयोरपि स्वाधीनः कश्चिदुपकारार्थः,—इत्यपीश्वरप्र-
त्यभिज्ञायामेव विस्तारितम् । ततश्च चिन्मयेश्वरेच्छैव सा ता-
द्वशी ययां पदार्थौ तौ तथोपकार्योपकारकौ भवत इति
तत्त्वमनयोरेव तयोर्द्वयोर्द्वयोरर्थयोः क्रमिकयोरपि एकबुद्ध्य-
पारुदयोरेकपरामर्शात् तयोरेवान्यस्वयोर्योर्गपद्येन प्रकाश-
नं व्यवहारसिद्धये तदिच्छैव विधीयते,—इति न काचि-

१ स्त० पु० यथेति पाठः ।

स्वरेण्डना । स च संबन्धो द्वयोरेव भवति न वह्नां, वह्नां हि किमेकैकस्यान्यैरनेकसंख्यैर्युगपदेव किं वा वह्नां मध्ये एकस्य एकैकेन । तत्र यद्यैकैकस्यानेकसंख्यैस्तत्किं तेऽनेकसंख्या एव एकपरामर्शगोचराः अथानेकपरामर्शविषया राज्ञः पुरुषः राज्ञो हस्त्यादिशब्दातय इति । द्वन्द्वेऽपि हस्त्याद्यनेकत्वेऽपि परामर्शस्यैक्यात् द्वन्द्वाख्यः शब्द एव, हस्त्यादिशब्दा वर्णतुल्याः । एकपरामर्शस्थितो हि शब्द एको भवति । तदेकशब्दाध्यासादर्थोऽप्येक एव । अत एव वस्तुशब्दबुद्ध्य एता, इति द्वन्द्वार्थस्यैक्य स्त्रीलिङ्गत्वात् तद्विशेषो नोपात् एव । एतच्छब्दः स्त्रीलिङ्ग एव भवति, न तु 'एता' इत्येकशेषनिर्देशोऽयं येन न पुंसकैकशेषः स्यात् । वहुवचनं चात्र दारा इतिवदवयवाद्यपेक्षया, इत्येवमत्र द्वयोरेव संबन्धः । इह तु राज्ञो हस्ती चाश्वश्च रथश्च पदातिश्च, इत्यनेकपरामर्शविषयत्वेऽपि यावन्तो हस्त्यादीनां परामर्शस्तात्रन्त एव राज्ञः, इति तत्समुच्चयार्था एव चशब्दाः । अन्यथा चशब्दस्याभावे राज्ञो इत्यनुकर्षणं विना हस्तीत्यनेन सहैकपरामर्शनिमञ्जनैकीभूते राज्ञि परतत्रे पुनर्विवेकमनापाद्यमाने केन सहाश्चादीनां संबन्धः स्यात् ततश्चोपचारेण हस्त्यादीनां सामानाधिकरणं प्रतीयते । अर्थात् सामर्थ्याच्चशब्दाभावेऽपि समुच्चयप्रतीतौ एकैकं स एव संबन्धो हस्त्यादीनामन्योन्यमपि च सत्ताक्रियां प्रति समुच्चयमानतासंबन्धश्चशब्देनावद्योत्यते । अर्थप्रतिभासोऽपि चायमित्यं स्थितोऽयम-

१ क० पु० विषया एकपरामर्शविषया इत्यधिकः ।

२ ख० पु० नन्विति पाठः । ३ ख० पु० अथ चासेति पाठः ।

न्यथेति नापरामृष्टो व्यवस्थापयितुं शक्यते परामर्शविरहितस्य प्रतिभासस्यासंभवादेव । न हि मार्गगतिप्रवृत्तस्यापि पार्श्ववर्तितृणादिवस्तुस्पर्शरूपादिप्रतिभासाः परामर्शरहिताः सच्चेनाभ्युपगन्तुं पार्यन्ते स्मर्यमाणत्वाभावात् । नापि तेषां तदा चक्षुरादिकारणसामग्रीसङ्घवेनानुभानसिद्धा सत्ता युज्यते मनोवधानाभावात् । तद्वावेऽवश्यंभावी तदानीं तृणादिपरामर्श इदानीं च स्मरणम् । एतच्च प्रत्यभिज्ञायां निर्णीतम् । एवं च विमर्शमय एवार्थप्रतिभास उपपन्नः । विमर्शश्च यथाप्रिधूमे इति भवति, तथा संस्कृतस्य प्रमातुरस्य धूमस्याग्रिः कारणमस्य धूमः कार्यमित्यपि भवति, — इत्येवमेकात्मतापत्तिपर्यन्तोऽवभासनव्यापारोऽर्थेषु ज्ञानानां, न तु परस्परासंलग्नता प्रकाशमात्रात्परिसमाप्यते । परस्परविशेषणविशेष्यभावपरामर्श एवानेकैकतारूपसंबन्धपरामर्शः । एकपरामर्शव्यापाराविष्ट एव सांसारिकव्यवहारेषु मार्यीयः प्रमाता न तदानीमेव परामर्शान्तरस्पर्शपर्यहति चिदैक्याख्यातिभेदनिबन्धनविकल्पनपरामर्शात्मकत्वान्मायाप्रमातृणामित्येतदपि ईश्वरप्रत्यभिज्ञायामेव प्रपञ्चितम् । व्यवहारे राजा पुरुषो वा प्राधान्येन जिज्ञासितः प्रतिपिपादयिषितश्च भवेदिति स एव विशेष्य उच्यते परश्च विशेषणमित्यत्रापि न काचित्कृतिः । द्वयोश्चैक्येऽपि विशेषणं विशेष्यीकृतस्वरूपं विशेष्यात्मना चकास्ति स्वरूपेणापि चावभाति 'राज्ञः पुरुष' इति । 'राजपुरुष' इति तु विशेषणभूतो राजा सर्वथा परिहारितस्वरूपो विशेष्यात्मतामेवैकान्तेनापन्नः प्रथते,—

इति न तत्र संबन्धवाचोयुक्तिः । नीलमुत्पलमित्यत्रापि उ-
त्पलान्तःप्रविष्टं नीलमिति नीलवदुत्पलं प्रधानम् । स्था-
ल्यां काष्ठेरित्यत्रापि कर्त्रीश्रितां क्रियामुपलीनाः स्था-
ल्याद्यः प्रकाशन्ते । 'घटस्याभाव' इत्यत्रापि अभावो
विकल्पबुद्धावन्तर्नीतघटः प्राधान्येनावभावति । 'अथम-
स्मादन्य' इत्यन्यार्थोऽन्यत्वापरित्यागेनैवान्तर्नीतापरान्या-
र्थो विशेष्य इति । एवं सर्वत्रानुमन्तव्यम् । क्रियाकारक-
संबन्धे तात्कालिकोपकार्योपकारकभावमयसंबन्धाभासः ,
शेषसंबन्धे तु स्मर्यमाणोपकारमयः स्मरणावस्थायामपि
च पूर्वदृष्टार्थावभास एव परामर्शेक्यादित्युक्तम् । न केवलं
च संबन्धमयैकतास्पर्शिपरिमितमायामातृपर्यवसायी वस्तु-
प्रकाशनव्यापारो , यावदनन्तचिन्मयशिवतावभासविश्रा-
न्तैव प्रतिक्षणं वस्तुसंविक्रिया । न च संविदः क्रमोऽ-
स्ति एकवैकत्रैव क्षणेऽर्थप्रकाशना , सैव संबन्धशिवता-
मयमेव स्वरूपमाविष्करोति ,—इत्युच्यते । तथा चाचार्यध-
र्मकीर्तिः

‘बहिर्मुखं च तज्ज्ञानं भात्यर्थप्रतिभासवत् ।

बुद्धेश्व ग्राहिका बुद्धिनित्यमन्तर्मुखात्मनि ॥’

इति । अन्तर्मुखेति , आत्मनीति च स्वसंवेदनमर्थभासशू-
न्यमपृथग्भूतं चोक्तम् । तथा प्रत्यभिज्ञायामुक्तं

‘या चैषा प्रतिभानन्तपदार्थक्रमस्तिता ।

अक्रमानन्तचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः ॥’ (ई०प्र० १।७।१)
इत्येतत्तत्रैव वितत्य प्रदर्शितम् । यदप्युक्तं ‘प्रतीतिकाल

१ ख० प० संभिन्न इति पाठः । २ ख० प० भावार्थेति पाठः ।

एव सामान्यस्येव संबन्धस्याभ्युपगम' इति, तन्न केवल-
मस्य यावत्सर्वस्यैवार्थस्य बोधबहिर्भूतस्य कस्यचिदभावा-
त् । सामान्यं चैकमनेकमयं बहिरपि पृथगेव सामान्यनिकु-
रम्बरूपेभ्यः स्वलंकणेभ्यः । तच्चैकेनैव शब्देनानियतस्व-
लक्षणाश्रयत्वेन प्रतिपाद्यते, तच्च कल्पितस्वलक्षणसंबन्ध-
मेकशब्दप्रतिपाद्यमेव गौरिति । अत एव समवायाख्यः
संबन्ध उच्यते । सामानाधिकरणेऽपि द्वयोरेकनिष्ठता ।
तत्र चैकं तद्वस्तु अस्तिवाक्यप्रतिपाद्यं नीलमुत्पलमिति ।
संबन्धः पुनर्द्वयोर्विशेष्यैक्यता न त्वेवं वस्त्वन्तरं प्रकाश-
ते, — इत्ययं विशेषः । सामानाधिकरणेऽपि वा नीलमुत्प-
लमिति विशेष्योत्पलनिष्ठतैर्वेति संबन्धतैव । सामान्याङ्गा-
न्तिविषयः संबन्धः, — इत्यपि यदुक्तं तदप्यत्यल्पमुक्तम् ।
विश्वमरीदं चिदभेदाख्यातिमयाभ्रान्तिपदमेव । आन्तावपि
चास्यां पुनः स्वभद्रिचन्द्रादिवक्षान्तता नास्ति संवादादिति
सर्वमेतन्निर्णीतं टीकायाम् । तदेवं पूर्णचित्स्वरूपपर्यालोच-
नाक्षमास्तावन्मात्राभिनिवेशेन संबन्धपदार्थप्रत्याख्यानका-
रिणोऽसंबद्धाभिधायिन इति । [तदाहृ]

अपेक्षा पारतन्त्रयं च

न संबन्धो जडात्मनोः

असंभवादात्मलाभेऽ-

प्युपचारो न लक्षणा ॥ ५

असतामात्मलाभोक्ते-

द्विष्ठैर्वं च हीयते ।

रूपसंश्लेष एवैवं
 संबन्धार्थः स्थितः स च ॥ २ ॥
 नानन्तर्यमसंबन्धा-
 तथात्वेऽयःशलाकयोः ।
 तेनानेकस्य रूपस्य
 श्लेष एकात्म्यमेव सः ॥ ३ ॥
 नैकस्यैक्येऽप्यनेकस्य
 बाध आहुर्यथा परे ।
 इत्यमिश्राः स्वयं भावा-
 स्तान्योजयति कल्पना ॥ ४ ॥
 यतो न कल्पनामात्रं
 तावदेतद्वारणात् ।
 सर्पभ्रान्तेरिवाभास-
 लग्नत्वात्तन्निवारणम् ॥ ५ ॥
 यस्मादाभासलग्नत्वं
 नाभाससदृशार्थता ।
 किं त्वाभासानुसारित्वं
 भ्रान्त आभास एव तत् ॥ ६ ॥
 इत्थमाभास एवास्मि-
 न्ननेकस्यैकतादृशि ।

वाच्योपपत्तिः साप्युक्ता
 प्रत्यभिज्ञानये स्फुटम् ॥ ७ ॥
 एवं च सति वस्तूनां
 चिन्मात्रवपुषां सताम् ।
 मायानिर्मितभेदाना-
 मप्येकत्वमदुर्घटम् ॥ ८ ॥
 तत्रापि यः परामर्श-
 विषयो लौकिकस्य सः ।
 चिदभेदप्रथारूप-
 भेदसारस्य वेदितुः ॥ ९ ॥
 व्यापारोऽनेन रुद्धोऽसौ
 न विकल्पान्तरं स्पृशेत् ।
 विकल्पान्तरसंस्पर्शे
 मातृभेदप्रसङ्गतः ॥ १० ॥
 तदेकामर्शवर्त्येक-
 शब्दाध्यासवशाद्रुजेत् ।
 अनेकोऽप्येकतामर्थो
 यथा घटपटाविति ॥ ११ ॥

इत्यस्ति तावदन्यश्च
 विशेषणाविशेष्ययोः ।
 संबन्धं उपकारार्थः
 स ज्ञातुमुपयुज्यते ॥ १२ ॥
 बहुत्वेऽपि भवेद्वित्वं
 विशेषणाविशेष्ययोः ।
 द्विविमर्शभुवो यद्व-
 द्राज्ञोऽश्वरथपत्तयः ॥ १३ ॥
 विमर्शो राज्ञ इत्येकः
 स्वसामान्योन्मुखः परः ।
 स्वामिसामान्यसंबन्ध-
 सहः पुरुष इत्ययम् ॥ १४ ॥
 राज्ञः पुरुष इत्येष
 पश्चात्संबन्धगोचरः ।
 कल्प्योऽनेनाथ वा कल्प्यौ
 पूर्वौ ते सर्वथा त्रयः ॥ १५ ॥
 षष्ठ्यादिवाच्यः संबन्धो
 विनिविष्टो विशेषणे ।
 विशेष्यैकत्वमापन्ने
 स्वं च रूपमनुज्ञति ॥ १६ ॥

एकहान्या प्रधानेन
 शुद्धेनान्यान्ययोगिता ।
 स्यादुण्णस्य यथा राज्ञः
 पुरुषो ब्राह्मणस्य च ॥ १७ ॥

तथान्येन प्रधानेन
 यैकतान्यापरेण वा ।
 संबन्धार्थ्या गुणस्य स्या-
 द्राज्ञोऽश्वः पुरुषो यथा ॥ १८ ॥

इति संबन्धगत्युक्ता
 मायीयज्ञातृनिष्ठिताः ।
 धियो विभिन्नार्थदृशो
 व्यवहारप्रवर्तिकाः ॥ १९ ॥

न परं तास्तथा भ्रान्ताः
 सर्वा अपि प्रतिक्षणात् ।
 स्वसंवित्संज्ञकानन्त-
 चिद्रिमर्शप्रतिष्ठिताः ॥ २० ॥

उक्तः स्वसंवित्सिद्धोऽयं
 निर्बाध उपयोगवान् ।
 संबन्धः प्रत्यभिज्ञायां
 पूर्णः परिकरः पुनः ॥ २१ ॥

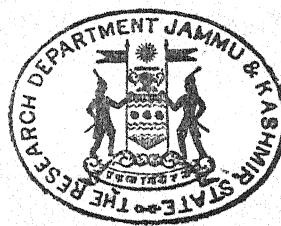
इति श्रीमदुदयाकरपुत्रोत्पलदेवाचार्यविरचिता
 संबन्धसिद्धिः समाप्ता ॥

श्रीमत्कशमीरभूर्भुर्तुराङ्गया प्रीतये सताम् ।
 मधुसूदनकौलेन संपादयेयं प्रकाशिता ॥

— : * : —

THE
ISWARAPRATYABHIJNAKARIKAVRITTI
by
RAJANAKA UTPALA DEVA

ईश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकावृत्तिः
श्रीराजानकोत्पलदेवकृता

Printed by P. Vishi Nath and Sons, Photographers and Proprietors
Kashmir Pratap Steam Press, Srinagar.

S R I N A G A R

1921

(All rights reserved).

अथ

प्रत्यभिज्ञाकारिका:

श्रीमद्भुत्पत्रदेवविरचिताः

स्वकृतवृत्त्या समलंकृताः ।

प्रथमो ज्ञानाधिकारः ।

कथंचिदासाद्य महे श्वरस्य
 दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन् ।
 समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुं
 तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि ॥ १ ॥

परमेश्वरग्रसादादेव लब्धात्यन्तदुर्लभतदास्यलक्ष्मीरह-
 मेकाकिसम्पदा लज्जमानो जनसमीपमखिलं स्वस्वामिनं
 वच्यमाणोपयेन प्रत्यभिज्ञापयामि येन तस्यापि परमा-
 र्थलाभेन परितुष्येयम् ॥ १ ॥

कर्तरि ज्ञातरि स्वात्म-
 न्यादिसिद्धे महेश्वरे ।

अजडात्मा निषेधं वा

सिद्धिं वा विदधीत कः ॥ २ ॥

सर्वेषां स्वात्मनः सर्वार्थसिद्धिसमाश्रयस्य तत्त्वसाध-
नान्यथानुपपत्त्या क्रोडीकृतसिद्धेः स्वप्रकाशस्य प्रमात्रे-
कवपुषः पूर्वसिद्धस्य पुराणस्य ज्ञानं क्रिया च स्वसं-
वेदनसिद्धमेवश्वर्यं, तेनेथरस्य सिद्धौ निराकरणं च जडा-
नामेवोद्यमः ॥ २ ॥

किंतु मोहवशादास्मि-
न्वष्टेऽप्यनुपलक्षिते ।

शक्त्याविष्करणेनेयं

प्रत्यभिज्ञोपदश्यते ॥ ३ ॥

कैवल्यमस्य स्वसंवेदनसिद्धस्येथरस्य मायाव्यामोहाद-
हृदयङ्गमत्वादसाधारणप्रभावाभिज्ञापनख्यापनेन दृढनि-
श्चरूपं प्रत्यभिज्ञानमात्रमुपदश्यते ॥ ३ ॥

तथाहि जडभूतानां

प्रतिष्ठा जीवदाश्रया ।

ज्ञानं क्रिया च भूतानां

जीवतां जीवनं मतम् ॥ ४ ॥

वस्तुनां जडाजडभेदेन द्वैविध्यम्, तत्र जडस्वरूपस्य
जीवनिष्ठा सिद्धिः; जीवतां पुनर्जीविनं जीवत्वं ज्ञान-

क्रिये एव ॥ ४ ॥

तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं
क्रिया कायाश्रिता सती ।
परैरप्युपलक्ष्येत
तथान्यज्ञानमूद्यते ॥ ५ ॥

तत्रापि प्रत्यक्षाज्ञानमात्मसंबोधं परत्रापि क्रियैव
प्रसिद्धतीति सिद्ध एव स्वसंबोदनसिद्धतया स्वपरयो-
रीश्वरोऽहंप्रत्यय आत्मा । तस्य मायाशक्त्या निसर्गति-
रोधानांदेव विमतिः ॥ ५ ॥

ननु स्वलक्षणाभासं
ज्ञानमेकं परं पुनः ।
साभिलापं विकल्पारूपं
बहुधा नापि तद्द्रव्यम् ॥ ६ ॥
नित्यस्य कस्यचिद्द्रष्टु-
स्तस्यात्रानवभासतः ।
अहंप्रतीतिरप्येषा
शरीराद्यवसायिनी ॥ ७ ॥

ज्ञानमेकं स्फुटावभासस्वलक्षणानुभवरूपं निर्विकल्पकं
ते कथयन्ति । अपरं तु शब्दारूपणाया स्मृतिसंशयोत्प्रे-
क्षादिवहुमेदं विकल्पसंज्ञम् । उभयमप्येतत्र युज्यते वो-

धर्मपज्ञानातिरिक्तस्यान्यसा संबन्धितया तस्यानुपलब्धेः
कोऽसौ स्थिर आत्मा । सामिलापाहं प्रत्ययेनापि शरीरा-
दिक्वेद्यवस्तूनीर्णो वेदयिता न कश्चिद्द्वाकैरवधार्यते ॥ ७ ॥

अथानुभवविध्वंसे

स्मृतिस्तदनुरोधिनी ।

कथं भवेन्न नित्यः स्या-

दात्मा यद्यनुभावकः ॥ ८ ॥

स्मृतिकाले पूर्वानुभवनाशात्कर्थं पूर्वानुभवावष्टमधर्मा
स्मृतिर्जायेत यदि तदापि तदनुभवोधो नावर्तेत, यथा-
नेककालस्थायी बोधः स एवात्मानुभविता ॥ ८ ॥

सत्यप्यात्मनि दृढाशा-

त्तद्वारा दृष्टवस्तुषु ।

स्मृतिः केनाथ यत्रैवा-

नुभवस्तत्पदैव सा ॥ ९ ॥

अर्थाभासनाशात्तन्मुखालम्बनीयोऽप्यर्थो नास्ति स्मृते-
रित्येकबोधात्मनि सत्यप्यात्मनि सा निर्विषयैवेति व्यव-
हारोच्छेदः । असतोऽर्थानुभवस्य विषयेण सा विषयवती
यदि ॥ ९ ॥

यतो हि पूर्वानुभव-

संस्कारात्स्मृतिसम्भवः ।

उत्पलदेवविरचिता ।

५

यद्येवमन्तर्गुना

कोऽर्थः स्यात्स्थायिनात्मना ॥ १० ॥

अनुभवात्संस्कारः संस्काराच्च स्मृतिर्जायमाना तं पूर्वानुभवमनुकूर्वत्यवगाहितविषयं तमनुभवमवभासयति, एवमात्मस्थैर्येण किमनुपयोगिना, संस्कारस्यात्मवादेऽप्य-ज्ञीकरणात्मेनव च सिद्धेः ॥ १० ॥

ततो भिन्नेषु धर्मेषु

तत्स्वरूपाविशेषतः ।

संस्कारात्स्मृतिसिद्धौ स्या-

त्स्मर्ता द्रष्टेव कल्पितः ॥ ११ ॥

सुखदुःखज्ञानादिभिन्नधर्मश्रयत्वेनाप्यात्मनो नोपयोगो भिन्नैरसंभिन्नस्यानुपजातविशेषस्य स्मृतावव्यापृतेः । तद्विष्ववृत्कल्पनामात्रमेतदात्मा स्मर्तेति ॥ ११ ॥

ज्ञानं च चित्स्वरूपं चे-

त्तदनित्यं किमात्मवत् ।

अथापि जडमेतस्य

कथमर्थप्रकाशता ॥ १२ ॥

चित्स्वाभाव्ये ज्ञानस्य चेत्यधर्मदेशकालवेशायोगादात्मन इव नित्यतादिप्रसङ्गः । जडत्वे कथमर्थस्यासौ प्रकाशः ॥ १२ ॥

अथार्थस्य यथा रूपं
धत्ते बुद्धिस्तथात्मनः ।
चैतन्यमजडा सैवं
जाङ्गे नार्थप्रकाशता ॥ १३ ॥

ज्ञानं बुद्धिः सा जडापि यथा विषयरूपच्छायां धत्ते
तथात्मनोऽपि चैतन्यच्छायामतोऽसावर्थप्रकाशः, तथा च
तस्याश्चित्स्वरूपता स्यात् । एवं ज्ञानं सदपि नान्यसंब-
न्धितयानुपपत्तेः । किया तु स्वरूपेणास्ति नान्यसंबन्धि-
तया ॥ १३ ॥

क्रियाप्यर्थस्य कायादे-
स्तत्तदेशादिजातता ।
नान्याऽद्वृष्टेर्न साप्येका
क्रमिकैकस्य चोचिता ॥ १४ ॥

क्रियापि पूर्वापरीभूतावयवैका कारकव्यापाररूपा यु-
क्ता क्रमिकस्यानेककालसपृशः स्वात्मैक्यायोगात् ; नापि
कालक्रमव्यापी चैकस्वभावश्च तस्या आश्रयो युक्तः ,
केवलं गमनपरिणामादिस्पा सा क्रिया ; कायादीनां
तु तत्तद्विवेशकालगतार्थ्यसत्तामात्रमेतदतिरिक्तस्यान्य-
स्यानुपलम्भात् ॥ १४ ॥

तत्र तत्र स्थिते तत्त-
ज्ञवतीत्येव दृश्यते ।

उत्पलद्विरचिता ।

७

नान्यन्नान्योऽस्ति संबन्धः

कार्यकारणभावतः ॥ १५ ॥

रूपस्मिन्स्ति परस्य सत्तेत्येतावन्मात्रेऽनुभवः, क्रियावच्च न क्रियाकारकादिसंबन्धः कथितिद्विन्द्रियस्यास्यानुपलभ्भात् कार्यकारणभावाद्वै नान्यद्वस्तुनां ज्ञातेयम् ॥ १५ ॥

द्विष्टस्यानेकरूपत्वा-

त्सिद्धस्यान्यानपेच्चणात् ।

पारतन्त्र्याद्योगाच्च

तेन कर्तापि कल्पितः ॥ १६ ॥

संबन्धो द्विष्टो, न चैकेनात्मनोभयत्र स्थितिर्युक्ता; न च द्वयोः सिद्धयोरन्योन्योपेक्षा, नापि स्वात्ममात्र-निष्टयोः पारतन्त्र्यरूपः संबन्धः । ततो यथा ज्ञातृत्वं कल्पितं तथा कर्तृत्वमपीति कथमात्मा सर्वेश्वर इति ॥ १६ ॥

सत्यं किंतु स्मृतिज्ञानं

पूर्वानुभवसंस्कृतेः ।

जातमप्यात्मनिष्ठं त-

न्नाद्यानुभववेदकम् ॥ १७ ॥

प्रत्यभिज्ञाकारिकावृत्तिः ।

पूर्वानुभवसंस्कारप्रबोधजांपि स्मृतिरात्ममात्रनिष्ठुत्वा-
त्स्वरूपसंवेदिकैव न तु पूर्वानुभवावेशाभावात्पूर्वानुभूता-
र्थव्यवस्थापिका घटते ॥ १७ ॥

दृक्स्वाभासैव नान्येन
वेद्या रूपदृशेव दृक् ।

रसे संस्कारजत्वं तु
तनुल्यत्वं न तद्वितिः ॥ १८ ॥

सर्वा हि ज्ञापिः स्वसंवेदनैकरूपा नान्यसंवित्संवेद्या
रूपरसज्ञानयोरन्योन्यसंवेदनेऽन्योन्यविषयवेदनमपि स्या-
त्तत्त्वेन्द्रियनियमाभावः, पूर्वानुभवसंस्कारजत्वेन तत्सा-
द्यमात्रं न तु पूर्वानुभवावगतिः, तदभावात्तस्माद्-
श्यमपि नावसेयम् ॥ १८ ॥

अथातद्विषयत्वेऽपि
स्मृतेस्तदवसायतः ।

दृष्टालम्बनता भ्रान्त्या

तदेतदसमञ्जसम् ॥ १९ ॥

न चापि भ्रान्त्या पूर्वानुभवं तद्विषयं शुक्लौ रजत-
मिवासंवेद्यमानमध्यवस्थतीति स्मृतिस्तद्विषया ॥ १९ ॥

उत्पलदेवविरचिता ।

६

स्मृतिरैव कथं ताव-
 द्वान्तेश्वार्थस्थितिः कथम् ।
 पूर्वानुभवसंस्कारा-
 पेक्षा च किमितीष्यते ॥ २० ॥

पूर्वानुभवाप्रकाशात्तद्विषयसंप्रमोषेऽव्यवसायमात्रात्स्मृ-
 तित्वं न युक्तम् । न च भ्रान्त्या पूर्वानुभूतार्थव्यवस्था-
 पनं , पूर्वानुभवास्पर्शे च तद्विद्योगदेमाया भ्रान्तेः
 संस्कारजत्वे को ग्रहः ॥ २० ॥

भ्रान्तित्वे चावसायस्य
 न जडाद्विषयस्थितिः ।
 ततो जाड्ये निजोल्लेख-
 निष्ठान्नार्थस्थितिस्ततः ॥ २१ ॥

अध्यवसाय एव भ्रान्त्या विषयव्यवस्थापको न तु
 संवित् , स च जडः कथमर्थव्यवस्थाया हेतुः । चि-
 द्वूपोऽप्यतीतार्थमामासयेत् अवाद्यस्वात्मोल्लेखमात्रप्रकाशो
 वा नै तद्वेतुः ॥ २१ ॥

एवमन्योन्यभिन्नाना-
 मपरस्परवेदिनाम् ।

१ क० पु० हेतुरिति पाठः । ग० पु० अम इति पाठः ।

२ क० ग० पु० स्वतंविदिति पाठः । ३ क० पु० नत्विति पाठः ।

ज्ञानानामनुसंधान-

जन्मा नश्येजनस्थितिः ॥ २२ ॥

ज्ञानानि स्वात्ममात्रपरिनिष्ठितानि स्वसंविद्रूपतया ना-
परसंवेद्यानि तेषामन्योन्यविषयसंघटनामयः परमाथर्थ-
देशपर्यन्तो लोकव्यवहारः कथम् ॥ २२ ॥

न चेदन्तःकृतानन्त-

विश्वरूपो महेश्वरः ।

स्यादेकश्चिद्रुपुर्जान-

स्मृत्यपोहनशक्तिमान् ॥ २३ ॥

चित्तस्वमेव विश्वरूपमतोऽतिरिक्तस्यानुपपत्तेः । अ-
शेषपदार्थज्ञानानामन्योन्यानुसंधानमस्यैव ज्ञानादिकाः श-
क्तयः ।

‘मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनं च’ (भ० गी० १५ । १५)
इति हुक्तम् ॥ २३ ॥

स हि पूर्वानुभूतार्थो-

पलब्धा परतोऽपि सन् ।

विमृशन्स इति स्वैरी

स्मरतीत्यपदिश्यते ॥ २४ ॥

पश्चादपि पूर्वानुभूतार्थानुभवित्वंया पूर्वानुभूतार्थप्र-

१ ख० ग० पु० त्वादिति पाठः ।

उत्पलदेवविरचिता ।

११

काशासंप्रमोषणं तस्यैकस्य विभोः कर्तुः स इत्यत्र पू-
र्वानुभूतत्वेन प्रत्यवमर्शः स्मृतिर्नाम व्यापारः ॥ २४ ॥

भासयेच्च स्वकाले ऽर्था-
त्पूर्वाभासितमामृशन् ।
स्वलक्षणं घटाभास-
मात्रेणाथाखिलात्मना ॥ २५ ॥

स्मृतिशक्त्या स इति पूर्वानुभूतं स्वलक्षणं परामृश-
भासासयत्येवान्यथा प्रकाशितस्य परामर्शो न कृतः
स्यात्स्वसत्त्वाकाल एव च तेन सरणकाले नष्टस्याप्या-
भासो न दुष्यति । कदाचित्त्वर्थितावशाङ्काङ्क्षनद्रव्य-
सत्त्वाद्यन्यतमैकाभासस्तुपेणैवास्याः स्फुटावभासोऽन्यदा तु
सर्वात्मनार्थेत्वेन तथैवातिशयनिरन्तरावहितचेतसस्तु द्व-
ष्टार्थप्रत्यक्षीकार एव ॥ २५ ॥

न च युक्तं स्मृतेभेदे
स्मर्यमाणस्य भासनम् ।
तनैक्यं भिन्नकालानां
संविदां वेदितैष सः ॥ २६ ॥

पूर्वानुभूतश्चार्थोऽनुभवेन सह तात्कालिकस्मृतिप्रका-
शेऽवभासमानः स्मृत्यभिन्न एव प्रकाशाद्विभस्य प्रका-
श १ ख ० पु ० स व्यापार इति पाठः ।

शमानतानुपपत्तेः । एवं चानुभवस्मृत्यादिसंविदामैक्यं स
एवात्मा वेदकः, तथाहि ॥ २६ ॥

नैव ह्यनुभवो भाति
स्मृतौ पूर्वोऽर्थवत्पृथक् ।
प्रागन्वभूवमहमि-

त्यात्मारोहणभासनात् ॥ २७ ॥

स्मृतौ सर्यमाणोऽनुभूतार्थो यथा पृथग्भूतो भाति
न तथानुभवः स्वात्मन एवाहन्ताप्रत्येयस्यानुभवमयत्वेन
प्रथनात्, यश्चानेककालोऽहंवेद्योऽर्थः स एवात्मा ॥ २७ ॥

योगिनामपि भासन्ते
न दृशो दर्शनान्तरे ।
स्वसंविदेकमानास्ता
भान्ति मेयपदेऽपि वा ॥ २८ ॥

सर्वज्ञानामपि प्रमात्रन्तरगतोपलम्भाः स्वसंविन्मात्रवे-
द्यस्वभावाः स्वात्मारूढा एवांभासेरन्, अतश्च तेषां यो-
गिनां परात्मतापत्तिरेव तत्त्वम् । प्रमेयकक्ष्यायामपि घटा-
दिवत्प्रातिस्विकेन बोधेनावभासेरन् यदि तथा सम्भवेत्
॥ २८ ॥

१ ग० पु० भूतोऽर्थं इति पाठः ।

२ क० ग० पु० अवभासेरज्ञिति पाठः । ३ ख० पु० परमेति पाठः ।

४ क० ख० शुद्धबोधात्मना रूपेणेति पाठः ।

स्मर्यते यहृगासीनमे
सैवमित्यपि भेदतः ।
तद्व्याकरणमेवास्या
मया दृष्टमिति स्मृतेः ॥ २६ ॥

मया दृष्टमिति प्रमातृन्तर्गतदर्शनपरामर्शात्मिकाया
एव स्मृतोर्बिभज्य कथनमेतदेवमनुभवोऽसौ ममाभूदिति
भेदेनापि निर्देशः ॥ २६ ॥

या च पश्यास्यहमिमं
घटोऽयमिति वावसा ।
मन्यते समवेतं सा-
प्यवसातरि दर्शनम् ॥ ३० ॥

पुरःस्थितार्थविकल्पनेऽपि घटमिमं पश्यामि घटोऽय-
मिति वा प्रमातृमयमेव दर्शनं प्रत्यवसृश्यते ॥ ३० ॥

तन्मया दृश्यते दृष्टोऽ-
यं स इत्यासृशत्यपि ।
ग्राह्यग्राहकताभिन्ना-
वर्थौ भातः प्रमातरि ॥ ३१ ॥

तसाहृकपरामर्शपुरःसरायां स्मृतौ विकल्पमात्रे वा

दृक्षब्दानुवेदं विनापि स इत्यमिति वार्थमात्रनिर्देशेन सर्वत्रैकप्रमातृलीनावेवानुभाव्यानुभावकौ मायाकृतविच्छिन्नावभासावपि प्रकाशेते ॥ ३१ ॥

वर्तमानावभासानां

भावानामवभासनम् ।

अन्तःस्थितवतामेव

घटते बहिरात्मना ॥ ३२ ॥

प्रत्यक्षेऽपि यावदर्थानां भेदेनावभासः प्रमात्रन्तर्लोनानामेव सतां युक्तः ॥ ३२ ॥

प्रागिवार्थोऽप्रकाशः स्या-

त्प्रकाशात्मतया विना ।

न च प्रकाशो भिन्नः स्या-

दात्मार्थस्य प्रकाशता ॥ ३३ ॥

प्रमातृसंज्ञाप्रकाशस्तरुपतां विना यथादौ घटोऽस्य नावभातस्तथा ज्ञानकालेऽपि स्यात् प्रकाशमानता चार्थस्य प्रकाशः स्वरूपभूतो न तु भिन्नः ॥ ३३ ॥

भिन्ने प्रकाशे चाभिन्ने

संकरो विषयस्य तत् ।

प्रकाशात्मा प्रकाश्योऽर्थे
नाग्रकाशश्च सिद्ध्यति ॥ ३४ ॥

प्रकाशमात्रं चार्थाद्विन्नं सर्वार्थसाधारणं तस्य घटस्य
प्रकाशोऽयमर्थं पटस्यैवेति विषयनियमो निर्निबन्धनः ।
तसादर्थसिद्धिः प्रकाशात्मतायत्ता ॥ ३४ ॥

तत्तदाकस्मिकाभासो
बाह्यं चेदनुभापयेत् ।
नद्यभिन्नस्य बोधस्य
विचित्राभासहेतुता ॥ ३५ ॥

जडानामाभासमानतैव सत्तासिद्धिः सा चाभासमा-
न्तैव । ततश्च बोधमात्रमेवात्र तत्त्वं, तस्याविशेषेऽपि
क्रमेण विशिष्यमाणोऽर्थात्वभासस्तोऽन्यमप्रकाशमानं हे-
तुतया बाह्यमर्थमूहयेदिन्द्रियवत् ॥ ३५ ॥

न वासनाप्रबोधोऽत्र
विचित्रो हेतुतामियात् ।
तस्यापि तत्प्रबोधस्य
वैचित्र्ये किं निबन्धनम् ॥ ३६ ॥

विचित्रवासनाप्रबोधो न बोधाद्विन्नः, तस्यापि

१ ख० ग० पु० आभासतेति पाठः ।

वैचित्र्ये को हेतुस्ततो बाह्य एवार्थो भिज्ञाभासहेतुः
॥ ३६ ॥

स्यादेतद्वभासेषु

तेष्वेवावसिते सति ।

व्यवहारे किमन्येन

बाह्येनानुपपत्तिना ॥ ३७ ॥

आभासमानैवथैर्व्यवहारस्ते चाभासात्मकाः सन्तु का-
क्षतिः । तर्त्क बाह्येन कार्यं तावता लोकयात्रासमा-
सेः । बाह्यश्वार्थः प्रमाणवाधितः सावयवो विरुद्धधर्मा-
ध्यासादेः, निरवयवश्च दिक्षद्वयोगादेवहुशः ॥ ३७ ॥

चिदात्मैव हि देवोऽन्तः-

स्थितमिच्छावशाद्वहिः ।

योगीव निरुपादान-

मर्थजातं प्रकाशयेत् ॥ ३८ ॥

चित्तन्वमेवेश्वरत्वात्स्वात्मरूपतयोपपन्नाभासरूपमनन्त-
शक्तिवादिच्छादिवशान्मृदादिकारणं विनैव बाह्यत्वेन
घटपटादिकर्मराशिं प्रकाशयेत् ॥ ३८ ॥

अनुमानमनाभात-

पूर्वे नैवेष्टमिन्द्रियस् ।

आभातमेव वीजादे-

राभासाञ्जेतुवस्तुनः ॥ ३६ ॥

पूर्ववभासान्तःस्थित एवार्थो नान्तरीयकार्थदर्शन-
वशात्तचेशकालादियोजनया विमर्शनमनुमानम् । इ-
न्द्रियमप्यनुभीयते किंचिन्मात्रं निमित्तं तच्च वीजाद्या
भासादाभासितमेव ॥ ३६ ॥

आभासः पुनराभासा-

द्वाद्यस्यासीत्कथंचन ।

अर्थस्य नैव तेनास्य

सिद्धिर्नाप्यनुमानतः ॥ ४० ॥

घटाद्याभासाद्वाद्यस्यानुपपत्तेनार्सीदाभासस्ततस्तत्र ना-
नुमानादपि सिद्धिः ॥ ४० ॥

स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य

भावजातस्य भासनम् ।

अस्त्येव न विना तस्मा-

दिच्छामर्शः प्रवर्तते ॥ ४१ ॥

चिदात्मनश्चेश्वरस्यात्मनीवाभेदेनार्थेष्वपि ग्रकाशोऽ-
स्त्यन्यथा प्रतिभासमानार्थैकविषयो निर्मातृतामयो वि

मर्श इच्छारूपो न स्यात् ॥ ४१ ॥

स्वभावमवभासस्य

विमर्शं विदुरन्यथा ।

प्रकाशोऽर्थोपरकोऽपि

स्फटिकादिजडोपमः ॥ ४२ ॥

प्रकाशस्य मुख्यं आत्मा प्रत्यवमर्शस्तं विनार्थमे-
दिताकारस्यास्य स्वच्छतामात्रं न त्वजाङ्गं चमत्कुतेर-
भावात् ॥ ४२ ॥

आत्मात एव चैतन्यं
चित्क्रियाचितिकर्तृता ।

तात्पर्येणोदितस्तेन

जडात्स हि विलक्षणः ॥ ४३ ॥

आत्मद्रव्यस्य भावात्मकमप्येतज्जाङ्गेदक्तया विम-
र्शाङ्गं मुख्यं रूपमुङ्गं चैतन्यं चितिशक्तिरिति सा
चेतनक्रिया चितिकर्तृतैव ॥ ४३ ॥

चितिः प्रत्यवमर्शात्मा

परावाक् स्वरसोदिता ।

स्वातन्त्र्यमेतन्मुख्यं त-

देश्वर्यं परमात्मनः ॥ ४४ ॥

अभिन्नवाच्याद्या वागमेया नित्यचित्स्वरूपत्वेनाना-
धन्ता परतन्त्रभावान्तरानपेक्षं शुद्धमेतत्स्वातन्त्र्यमैश्वर्यसं-
ज्ञम् ॥ ४४ ॥

सा स्फुरत्ता महासत्ता
देशकालाविशेषिणी ।

सैषा सारतया ग्रोक्ता

हृदयं परमेष्ठिनः ॥ ४५ ॥

स्फुरत्ता स्फुरणकर्तृता अभावाप्रतियोगिनी अभाव-
व्यापिनी सत्ता भवत्ता भवनकर्तृता नित्या देशकाला-
स्पर्शात्सैव प्रत्यवमर्शात्मा चित्तिक्रियाशक्तिः । सा विश्वा-
स्मनः परमेश्वरस्य स्वात्मप्रतिष्ठारूपा हृदयमिति तत्र त-
त्रागमे निगद्यते ॥ ४५ ॥

आत्मानमत एवायं

ज्ञेयीकुर्यात्पृथक्स्थिति ।

ज्ञेयं न तु तदौन्मुख्यात्

खगङ्गेतास्य स्वतन्त्रता ॥ ४६ ॥

एतादृग्शुद्धस्वातन्त्र्यवशाच्चैष तदा पृथगेव लब्धप्रति-
ष्ठुवस्त्ववैति अपि त्वज्ञेयमात्मानमनियन्त्रितप्रभावतया ज्ञे-

१ क० ग० पु० वागेषेति पाठः । २ ग० पु० परत्रेति पाठः ।

३ स० पु० भावप्रतीति पाठः ।

यीकरोति भिन्नज्ञेयसापेक्षत्वे ज्ञानकर्तृता म्लायेत् ॥४६॥

स्वातन्त्र्यामुक्तमात्मानं

स्वातन्त्र्यादद्वयात्मनः ।

प्रभुरीशादिसंकल्पै-

र्निर्माय व्यवहारयेत् ॥ ४७ ॥

अत एव वेद्यैकीभावलक्षणपूर्णतामयात्स्वातन्त्र्यात्तदानीन्तनमेव वेदकमात्मानमीश्वरः शिवो वेदितेत्येवमादिविकल्पैराभासयति भावनादिव्यवहारार्थम् ॥ ४७ ॥

नाहन्तादिपरामर्श-

भेदादस्यान्यतात्मनः ।

अहंमृश्यतयैवास्य

सृष्टेस्तिङ्गवाचकर्मवत् ॥ ४८ ॥

वर्तमानप्रमातुभावेनाहितप्रत्यवमृश्यस्य प्रमेयत्वेनेदन्ताविमर्शभेदे चाभासभेदे च प्रमातैवेश्वरशब्देन सृष्टेऽहंपरामर्शो व्यवधानेन केवलं यथा क्रियादिशब्देन क्रियादय उच्चन्ते पचत्यादिवत् पचत्यादिमुखेनेत्यभिधानात्, ईश्वरशब्दादात्मशब्दाच्चाहमिति परामृशन्नात्मानमवैति न साक्षात् प्रतीतिस्त्वस्त्येव स्मृत्येवानुभवमुखेनातुभूतस्य ॥ ४८ ॥

उत्पलदेवविरचिता ।

२१

मायाशक्त्या विभोः सैव
भिन्नसंवेद्यगोचरा ।
कथिता ज्ञानसंकल्पा-
ध्यवसायादिनामभिः ॥ ४६ ॥

प्रकाशात्मनः परमेश्वरस्य मायाशक्त्या स्वात्मरूपं
विश्वं भेदेनाभास्यते, ततः सैव चितिर्ज्ञानमध्यक्षं, त-
स्यैव भिन्नस्याभातस्य स्मृतिः संकल्पोऽध्यवसायो म-
नोबुद्धिवृत्तिरूपत्वेनापि चितिरेव ॥ ४६ ॥

साक्षात्कारक्षणेऽप्यस्ति
विमर्शः कथमन्यथा ।
धावनाद्युपपद्येत
प्रतिसंधानवर्जितम् ॥ ५० ॥

साक्षात्कारक्षणज्ञानेऽपि चितोऽर्थप्रत्यवमर्शोऽस्ति मू-
ङ्खः, वाचनधावनादौ शीघ्रक्रिया तत्तदृश्यमानदेशाद्य-
पादित्साजिहासानुसंधानेन हि भवेत् ॥ ५१ ॥

घटोऽयमित्यध्यवसा
नामरूपातिरेकिणी ।
परेशशक्तिरात्मेव
भासते न लिदन्तया ॥ ५१ ॥

अथमिति घट इति वाध्यवसायो भिन्नप्रकाशमा-
ननामरूपातिरिक्तचितिशक्तिमय एवात्मेवाभेदेनावभासते
॥ ५१ ॥

केवलं भिन्नसंवेद्य-
देशकालानुरोधतः ।
ज्ञानस्मृत्यवसायादि-
सक्रमं प्रतिभासते ॥ ५२ ॥

चित्तच्वस्य मायाशक्तया भिन्नं घटादि संवेद्यं तत्त-
देशकालभिन्नं प्रकाशयते, यस्याभेदेनावष्टम्भाद्विभिन्नदे-
शकालादिना ज्ञानस्मृत्याद्यवभासते ॥ ५२ ॥

अहंप्रत्यवमर्शो यः
प्रकाशात्मापि वाग्वपुः ।
नासौ विकल्पः स ह्युक्तो
द्वयाक्षेपी विनिश्चयः ॥ ५३ ॥

प्रकाशस्यात्मन्यहमिति परावारूपत्वात्सामिलापोऽपि
स्वभावभूतः प्रत्यवमर्शो न विकल्प इत्युच्यते, स हि
प्रतियोगिनिषेधपूर्वो निश्चयो न चात्र प्रतियोगिसम्भवः
॥ ५३ ॥

भिन्नयोरवभासो हि
स्याद्वटाघटयोर्द्वयोः ।

प्रकाशस्येव नान्यस्य
भेदिनस्त्ववभासनम् ॥ ५४ ॥

प्रकाशाद्वितीयस्य भिन्नस्य प्रतियोगिनोऽप्रकाशसंज्ञ-
कस्यानवभासने प्रकाशेतरत्वं न स्यात् तस्यानवभासे
व्यपोहनायोगाद्विकल्पताहानिः ॥ ५४ ॥

तदत्प्रतिभाभाजा
मात्रैवात्म्बपोहनात् ।
तन्निश्चयनमुक्तो हि
विकल्पो घट इत्ययम् ॥ ५५ ॥

प्रमातुरेव स्वतन्त्रस्यान्तर्लीनतदर्थभासस्यात्म्बपोहने-
न घट इति निश्चयो विकल्पो नाम व्यापारः ॥ ५५ ॥

चित्तत्वं मायया हित्वा
भिन्न एवावभाति यः ।
देहे बुद्धावथ प्राणे
कलिपते नभसीव वा ॥ ५६ ॥

प्रमातृत्वेनाहमिति
विमर्शोऽन्यव्यपोहनात् ।

१ क०ु० अपोहेति पाठः ।

विकल्प एव स पर-

प्रतियोग्यवभासजः ॥ ५७ ॥

चित्तच्चस्यैवेश्वरस्य भायाशक्त्या भेदावभासिनि श-
रीरे बुद्धावान्तरे स्पर्शे तदुत्तीर्णे वाकाशे इव शून्ये
एव कल्पितेऽहमितिप्रमातृभावेन विमर्शः तत्तदाभासमा-
नशरीरादिप्रतियोग्यपोहनकरणात् घटोऽयमितिवद्विकल्प
एव ॥ ५७ ॥

कादाचित्कावभासे या
पूर्वाभासादियोजना ।
संस्कारात्कल्पना प्रोक्ता
सापि भिज्ञावभासिनि ॥ ५८ ॥

विच्छिन्नविच्छिन्नेषु शून्यदेहाद्याभासभेदेषु पूर्वाभा-
सारूप्याहंकाराणामैक्ययोजनान्तःपूर्वावभासस्थितिलक्षण-
संस्कारात्रिता प्रमातृव्यापाररूपा कल्पनैव प्रत्यभिज्ञारूप्या
॥ ५८ ॥

तदेवं व्यवहारेऽपि
प्रभुदेहादिमाविशन् ।
भान्तमेवान्तरर्थौघ-
मिच्छया भासयेद्वाहिः ॥ ५९ ॥

आदिसर्गे वां व्यवहारकालेऽपि वा महेश्वरो माया
शक्त्या देहादिमात्मत्वेनाभिनिविश्य प्रमातारं कुर्वन्नन्तः-
स्थितं विभान्तमेव तत्तदर्थं क्रमेण बहीरूपं कर्तुशक्त्या-
भासयति । यथावभासनमेवापूर्वमेवोत्पादनमस्य, देहा-
द्यनाविष्टस्य तु स्वतो युगपदहमिदमिति सर्वार्थप्रकाशः
॥ ५६ ॥

एवं स्मृतौ विकल्पे वा-
प्यपोहनपरायणे ।

ज्ञाने वाप्यन्तराभासः

स्थित एवेति निश्चितम् ॥ ६० ॥

सर्वसंवित्सु सर्वार्थावभासः प्रमातृसंलीनश्चित्तच्चवदा-
तुपूर्वेण प्रकाशमानः सदा स्थित एव ॥ ६० ॥

किंतु नैसर्गिको ज्ञाने

बहिराभासनात्मनि ।

पूर्वानुभवरूपस्तु

स्थितः स सरणादिषु ॥ ६१ ॥

ज्ञाने बहिराभासनरूपे सहज एव चित्तच्चस्यान्तर-
र्थावभासः स्मृत्यादौ तु पूर्वानुभवात्माज्ञ एव स्मृतिः
संस्कारजोच्यते ॥ ६१ ॥

१ स० प० अपीति पाठः ।

स नैसर्गिक एवास्ति
विकल्पे स्वैरचारिणि ।

यथाभिमतसंस्थाना-

भासनाद्बुद्धिगोचरे ॥ ६२ ॥

स्वतन्त्रस्तु विकल्पश्चकुराद्यगोचरमपि बुद्धिविषयता-
पादनेन यथारुचि पूर्वानुभूतत्वाविमर्शनेन नवमेव तं
तमर्थमाभासयति सन्निवेशविशेषं च, तत्रासावर्थः सह-
ज एवास्ति ॥ ६२ ॥

अत एव यथाभीष्ट-
समुज्जेखावभासनात् ।

ज्ञानक्रिये स्फुटे एव

सिद्धे सर्वस्य जीवतः ॥ ६३ ॥

अपूर्वार्थनिर्माणज्ञानसामर्थ्याच विकल्प एव सर्वस्य
सर्वज्ञत्वं सर्वकर्तृत्वं च स्फुटम् ॥ ६३ ॥

या चैषा प्रतिभा तत्त-

त्पदार्थक्रमरूपिता ।

अक्रमानन्तचिद्गृपः

प्रमाता स महेश्वरः ॥ ६४ ॥

तत्तत्पदार्थक्रमाच्छुरितश्रैषोऽन्तःस्थित एवाभासः स-

वैसंवित्कालव्याप्त्यक्रमानन्तचिन्मय आत्मसंज्ञः प्रमाता
स्वाङ्गभूते प्रमेये निर्मातृतया महेश्वरश्च ॥ ६४ ॥

तत्तद्विभिन्नसंवित्ति-

मुखैरेकप्रमातरि ।

प्रतितिष्ठत्सु भावेषु

ज्ञातेयमुपपद्यते ॥ ६५ ॥

अनेकसंवित्सोतोमुखैरेकप्रमात्रसिन्धुमुपलीय भावमेदाः
कार्यकारणतादिव्यवहारसमन्वयं भजन्ते ॥ ६५ ॥

देशकालक्रमजुषा-

मर्थानां स्वसमापिनाम् ।

सकुदाभाससाध्योऽसा-

वन्यथा कः समन्वयः ॥ ६६ ॥

स्वस्वरूपमवभासनं च भावानां स्वात्मपरिनिष्ठितमेव,
युगपदेकाभासनिवन्धनश्वैषां समन्वयः सोऽभिन्नः प्रमातृ-
लीनतया कल्पते ॥ ६६ ॥

प्रत्यक्षानुपलम्भाना

तत्तद्विभिन्नांशपातिनाम् ।

कार्यकारणतासिद्धि-

हेतुतैकप्रमातृजा ॥ ६७ ॥

कार्यकारणभाव इव तत्सिद्धिरपि प्रत्यक्षानुपत्तमैरे-
कप्रमात्रमुखेन समन्वयमागत्य समन्विता, प्रत्यक्षानुपल-
भाः क्रमिकस्वविषयमात्रज्ञापनज्ञीणा नान्योन्यापेक्षोप-
लक्षणज्ञमाः ॥ ६७ ॥

स्मृतौ यैव स्वसंवित्तिः

प्रमाणं स्वात्मसम्भवे ।

पूर्वानुभवसद्भावे

साधनं सैव नापरम् ॥ ६८ ॥

पूर्वानुभवस्वसंवेदनसाभावात् स्मृतिस्वसंवेदनमेवात्रै-
कार्थाभासमयप्रमात्रलूपं स्मृतिस्वरूपे इव प्रमाणं स्मृतेः
पूर्वानुभवाभासाभावे कार्यकारणभावासिद्धेन कार्यलिङ्गता
॥ ६८ ॥

बाध्यबाधकभावोऽपि

स्वात्मनिष्ठाविरोधिनाम् ।

ज्ञानानामुद्दियादेक-

प्रमातृपरिनिष्ठितेः ॥ ६९ ॥

भिन्नस्वाभासमात्रनिष्ठानां ज्ञानानां को विरोधस्तत्क-
र्थं बाध्यबाधकत्वमेकप्रमात्रविश्वान्तौ तु युक्तम् ॥ ६९ ॥

विविक्तभूतलज्ञानं
घटाभावभित्तिर्था ।
तथा चेच्छुक्तिकाज्ञानं
रूप्यज्ञानाप्रमात्ववित् ॥ ७० ॥

इह भूतले घटो नास्तीति घटाभावज्ञानं केवलभूतल-
ज्ञानमेव शून्यभूतलस्य घटाभावरूपत्वात् । तर्थैव यदि
शुक्तिकारजतयोरपरस्परात्मत्वाच्छुक्तिकाज्ञानभिति प्रत्यक्ष-
वाधकम् ॥ ७० ॥

नैवं शुद्धस्थलज्ञाना-
त्सिद्ध्येत्तस्याघटात्मता ।
न तूपलादिधयोग्यस्या-
प्यत्राभावो घटात्मनः ॥ ७१ ॥

केवलभूतलज्ञानाद्भूतलस्याघटात्मता सिद्ध्यति न तु
तत्राधारे भिन्नो दर्शनयोग्योऽपि घटो नास्तीति ॥ ७१ ॥

विविक्तं भूतलं शश्व-
ज्ञावाना स्वात्मनिष्ठितेः ।
तत्कथं जातु तज्ज्ञानं
भिन्नस्याभावसाधनम् ॥ ७२ ॥

भूतलमभूतलविविक्तं सदैव तत्कथं तज्ज्ञानं कदाचि-

देव तत्र भिन्नघटाभावं साधयेत्, भिन्नघटविविक्तता च
भूतलस्य कादाचित्कं रूपं स्याद्यादि घटसहिततापि क-
दाचित्स्वरूपं भवेन्नवेवं, पदार्थौ द्वावेव स्वात्मपरिनि-
ष्टितौ साहित्येन तदतिरिक्तमुभयात्मकमेकरूपं ज्ञानमेकं
तूभयाभाससंसर्गात्मकमप्येकाभासं ज्ञानान्तराभावरूपं व-
स्तु पुनः स्वात्मनिष्ठमेव परिच्छन्नतीति न वस्तुवलेन
प्रदेशदर्शनात्प्रदेशसिद्धिवद्वाभावसिद्धिरुभयाभासकैकज्ञा-
नात्मककार्याभाववत्तु स्यात्, न चैवं व्यवधानेन प्रती-
तिः प्रदेशदर्शनादेव तथा सिद्धेः ॥ ७२ ॥

किंत्वालोकचयोऽन्धस्य

स्पर्शो वोष्णादिको मृदुः ।

तत्रास्ति साधयेत्तस्य

सज्जानमघटात्मताम् ॥ ७३ ॥

प्रदेशेष्वालोकप्रेसरं सन्तमसे मृदुमुष्णादिकं स्पर्शं
वा घटरूपस्पर्शाभावात्मकमनुभूयालोकादि घटाभावोऽ-
त्रास्ति घटो नास्तीति व्यवहृतुं युक्तम् ॥ ७३ ॥

पिशाचः स्याद्नालोकोऽ-

प्यालोकाभ्यन्तरे यथा ।

अदृश्यो भूतलस्यान्त-

रनिषेध्यः स सर्वथा ॥ ७४ ॥

१ क० पु० भासात्मकेति पाठः । २ ख० पु० पूरमिति पाठः ।

न चैवमालोकस्य पिशाचान्यत्वात्त्रापि पिशाचनि-
षेधप्रसङ्गः स हृष्टश्योऽन्यत्वेऽपि यथा भूगोलस्यान्तर-
निवार्यस्तथालोकस्यान्तरे, ततस्तस्यान्यमत इवासन्म-
तेऽपि नांदृश्यत्वाभावसिद्धिः ॥ ७४ ॥

एवं रूप्यविदाभाव-
रूपा शुक्तिमतिर्भवेत् ।

न त्वाद्यरजतज्ञस्तः
स्यादप्रामाण्यवेदिका ॥ ७५ ॥

शुक्तिज्ञानमेव रजतज्ञानाभावरूपं सिद्धयति तदानी-
न्तनशुक्तिज्ञानस्याप्रामाण्ये सा ॥ ७५ ॥

धर्म्यसिद्धरापि भवे-
द्वाधा नैवानुमानतः ।
स्वसंवेदनसिद्धा तु
युक्ता सैकप्रमातृजा ॥ ७६ ॥

शुक्तिकाज्ञानकाले च न पूर्वं रजतज्ञानमस्ति ततः
स धर्मी न सिद्ध इति नानुमानेन वाधा, एकप्रमातृ-
मयसंवेदने त्वेकदेशावृष्टम्भुभयज्ञानमसंबद्धं भासना-
त्सिद्धति । पश्चात्संवादप्रत्यक्षे स्वसंवेदने पूर्वस्यापि

१ ख० पु० अन्यथात्व इति पाठः । २ क० ख० हृश्यत्वादभावेति पाठः ।

तस्याभासनादेकं प्रमाणमितरदन्यथेति भवति संवादो-
उप्येकप्रमातुकृतः ॥ ७६ ॥

इत्थमत्यर्थभिज्ञार्था-

वभासखचिते विभौ ।

समलो विमलो वापि

व्यवहारोऽनुभूयते ॥ ७७ ॥

मायाशक्त्या भेदविषयोऽयं सर्वो व्यवहारस्तथा ज्ञा-
निनां शुद्धोऽज्ञानिनां तु मलिनस्तत्तद्विभिन्नार्थावभास-
भाजि भगवति संभाव्यतेऽनुभवेन ॥ ७७ ॥

तात्कालिकाक्षसामक्ष्य-

सापेक्षाः केवलं क्वचित् ।

आभासा अन्यथान्यत्र

त्वन्धान्धतमसादिषु ॥ ७८ ॥

आभासाः कदाचित् सञ्चिहितप्रत्यक्षाक्षिसा घटोय-
मिति व्यवहारहेतोरन्धतमसादौ तु पूर्वानुभवोत्थिताः
॥ ७८ ॥

विशेषोऽर्थावभासस्य

सक्त्यायां त पुनः कञ्चित् ।

विकल्पेषु भवेद्भावि-
भवद्भूतार्थगमिषु ॥ ७६ ॥

स्मृत्युत्प्रेक्षारूपेषु ग्रत्यक्षपृष्ठपातिषु स्वतन्त्रेषु वा अ-
न्येषु विकल्पेषु कालत्रयविषयेष्वर्थावभासोऽन्तस्तुल्य
एवावस्थितः ॥ ७६ ॥

सुखादिषु च सौख्यादि-
हेतुष्वपि च वस्तुषु ।
अवभासस्य सन्धावेऽ-

प्यतीतत्वात्तथा स्थितिः ॥ ८० ॥

सुखदुःखाद्याभासास्तत्साधनाभासात्र सदैवान्तःस-
न्तोऽपि न तथाहादादिमर्यां स्थितिं कुर्वन्ति अतीतत्वा-
त् बहिस्तदानीमभावात्, तदात्वविशिष्टानां च तथा-
कारित्वात् ॥ ८० ॥

गाढमुख्यमाने तु
विकल्पेन सुखादिके ।
तथा स्थितिस्तथैव स्यात्
स्फुटमस्योपलक्षणात् ॥ ८१ ॥

कुतश्चित् प्रयत्नविशेषात् स्वतन्त्रविकल्पोद्भिरितं स्फु-
टमेव सुखादिजातं तथा विकासादिहेतुः ॥ ८१ ॥

भावाभावावभासाना
 बाह्यतोपाधिरिष्यते ।
 नात्मा सत्ता ततस्तेषा-
 मान्तराणां सतां सदा ॥ ८२ ॥

भावाभावावभासानां भावाभावविषयाणामवहीरूपत्वे-
 इपि सत्तास्त्वेव स्मृत्यादौ बाह्यत्वं हि तेषामुपाधिर्न स्व-
 रूपम्, अभावाभासस्यान्तःसत्तायामपि बहिरभावात्तथा-
 त्वम् ॥ ८२ ॥

आन्तरत्वात्प्रमात्रैक्ये
 नैषां भेदनिबन्धना ।
 अर्थक्रियापि बाह्यत्वे
 सा भिन्नाभासभेदतः ॥ ८३ ॥

अन्तश्च सर्वेषामेव नीलसुखाद्याभासानां सदसच्चेऽ-
 पि प्रमातृमात्ररूपत्वात् कार्यकारणादिभेदाश्रया नार्थ-
 क्रिया, प्रमातुभेदे हि बौद्धचालुषत्वादिभेदेन आभास-
 भेदादाभासाश्रितार्थकारितापि भिन्नते रूपादीनाम् ॥८३॥

चिन्मयत्वेऽवभासाना-
 मन्तरेव स्थितिः सदा ।
 मायया भासमानानां
 बाह्यत्वाद्वाहिरप्यसौ ॥ ८४ ॥

चित्स्वरूपत्वेनाभासानां सदान्तस्तत्त्वं एव स्थितिः ।
मायाशक्त्या बहिः प्रत्यक्षत्वेन प्रकाशमानेषु भावेषु प्र-
काशाद्यतिरिक्तेषु बहिराभास इत्युच्यते, तदापि तेषा-
मान्तरत्वमेव सिसृक्षादौ तु भावानामपि ॥ ८४ ॥

विकल्पे योऽयमुल्लेखः
सोऽपि बाह्यः पृथक्प्रथः ।
प्रमात्रैकात्म्यमान्तर्य
ततो भेदो हि बाह्यता ॥ ८५ ॥

विकल्पे घटाद्युल्लेखश्चक्षुराधगोचरोऽपि पृथग्भासाद्
बाह्य एव अहंविमर्शो हि आन्तरत्वमिदमिति तु बाह्य-
ता । एवं घटादीनामुभयी बाह्यान्तःकरणद्वयविद्यता,
सुखादेस्त्वेकान्तःकरणवेद्यतैव ॥ ८५ ॥

उल्लेखस्य सुखादेश्च
प्रकाशो बहिरात्मना ।
इच्छातो भर्तुरध्यक्ष-
रूपोऽक्षादिभुवां यथा ॥ ८६ ॥

उल्लेखस्य सुखदुःखादीनां चेश्वरस्य साक्षात्काररूपो
बौद्धः प्रकाशः ॥ ८६ ॥

तदैक्येन विना न स्या-
त्संविदां लोकपञ्चतिः ।

प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं

मातैकः स इति स्थितम् ॥ ८७ ॥

तत्तद्विच्छिन्नसंविदनुसंधानेन व्यवहार एकं एव प्र-
काशात्मा, तदनुसंधानस्तुः स एवैकः प्रमाता परमा-
त्मसंज्ञः ॥ ८७ ॥

स एव विमृशत्वेन

नियतेन महेश्वरः ।

विमर्शं एव देवस्य

शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः ॥ ८८ ॥

स परमात्मा चिद्रूपो विमर्शाख्येनैव मुख्यस्वभा-
वेनाव्यभिचारिणा महेश्वरश्चित्तच्चस्य विश्वात्मनः शि-
वसंज्ञस्याहंविमर्शनमेव शुद्धे ज्ञानक्रिये, भिन्नाभिन्नज्ञेय-
कार्यगते त्वीश्वरस्य शुद्धाशुद्धे, भिन्नार्थविषयत्वे पुंसः
सच्चरजोवृत्तिस्तुपे प्रकाशप्रवृत्तिसंज्ञे तमसा संकुचिते अ-
शुद्धे एव ॥ ८८ ॥

इति प्रत्यभिज्ञाकारिकावृत्तौ श्रीमदाचार्योत्पलदेवकुतायाँ
ज्ञानाधिकारः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ

द्वितीयः क्रियाधिकारः ।

—:00:0—

अत एव यदप्युक्तं
क्रिया नैकस्य सक्रमा ।
एकेत्यादि प्रतिच्छिसं
तदेकस्य समर्थनात् ॥ १ ॥

एकचित्तस्वसमर्थनादेकसंबन्धी व्यापार एक एवेति
क्रियाप्यपाकृतदूषणा ॥ १ ॥

सक्रमत्वं च लौकिक्याः
क्रियायाः कालशक्तिः ।
घटते न तु शाश्वत्याः
प्राभव्याः स्यात्प्रभोरिव ॥ २ ॥

मायाशक्तेर्भिन्नावभासानां क्रिया कालशक्तिवशात् स-
क्रमा न त्वात्मविमर्शरूपा अनादिनिधना प्रभोः स्वभा-
वभूता ॥ २ ॥

कालः सूर्यादिसंचार-
स्तत्तत्पुष्पादिजन्म वा ।

तथा विज्ञातृविज्ञेय-

भेदो यद्वभास्यते ॥ ८ ॥

एवं पूर्णतया प्रकाशमानस्यापि परमेश्वरस्य सैषा
सृष्टिशक्तिर्यज्ञातृज्ञेयस्वभावा भावाः स्वतोऽन्योन्यं च
विभागेनावसीयन्ते, न च तथावसायेन स्वरूपस्थिति-
स्तिरोधीयते ॥ ८ ॥

क्रियासंबन्धसामान्य-

द्रव्यदिक्कालबुद्धयः ।

सत्याः स्थैर्योपयोगाभ्या-

मेकानेकाश्रया मताः ॥ ९ ॥

क्रियावदन्येऽपि संबन्धादय एकानेकविषया अपि
सत्याभासाः, सर्वदोपयोगिनामेषामर्थवच्चेनापरिहरणीय-
त्वात् ॥ ९ ॥

तत्रैकमान्तरं तत्त्वं

तदेवेन्द्रियवेद्यताम् ।

संप्राप्यानेकतां याति

देशकालस्वभावतः ॥ १० ॥

अभिन्नमेव तत्त्वमन्तर्बहिराभासभेदादेकानेकं बहि-
देशकालस्वभावभेदाभाससम्भेदमयैकस्वलक्षणाभासाना-

उत्पलदेवविरचिता ।

४१

मनेकत्वात् ॥ १० ॥

तद्व्यालम्बना एता
मनोऽनुव्यवसायि सत् ।

करोति मातृव्यापार-

मयीः कर्मादिकल्पनाः ॥ ११ ॥

मध्यस्थतयान्तर्बहिस्तत्त्वविषया मानस्यः क्रियादिक-
ल्पना मातृव्यापाररूपाः ॥ ११ ॥

स्वात्मनिष्ठा विविक्ता वा

भावा एकप्रमातरि ।

अन्योन्यान्वयरूपैक्य-

युजः संबन्धधीयदम् ॥ १२ ॥

शङ्कः पुरुष इत्यादिसंबन्धधियोऽन्तःसमन्वयादैक्यं
चहिःसंबन्धभेदं चालम्बन्ते ॥ १२ ॥

जातिदेव्याचभासानां

बहिरप्येकरूपताम् ।

व्यक्त्येकदेशभेदं चा-

प्यालम्बन्ते विकल्पनाः ॥ १३ ॥

गोमात्रैत्र इति च मतयो षहिरपि गोमात्रैकघनपुरु-

षविशेषाकाराभासैक्यं स्वलक्षणावयवाभासवहुत्वं च प-
रामृशन्ति ॥ १३ ॥

क्रियाविमर्शविषयः

कारकाणां समन्वयः ।

अवध्यवधिमद्भावा-

न्वयालम्बा दिगादिधीः ॥ १४ ॥

काष्ठस्थालीदेवदत्तौदनानां पचतीत्यन्तःसमन्वयाद्विभेदाचैकानेकविषया क्रियामतिः, देशकालक्रमोऽपि भाति भावानामवध्यवधिमद्भूपाणामन्योन्यापेक्षः समन्वयभेद एव तथैवैकानेकमयो, जातिद्रव्यक्रियासंख्यादिमतयः सर्वा एव संबन्धविशेषसमवायविषया एव ॥ १४ ॥

एवमेवार्थसिद्धिः स्या-

न्मातुरर्थक्रियार्थिनः ।

भेदाभेदवतार्थेन

तेन न भ्रान्तिरीदृशी ॥ १५ ॥

एकानेकरूपैरेव क्रियादिभिरेवमामासानुगुण्यरूपः प्रभातुस्तदर्थिनोऽर्थक्रियासंवादस्ततो न तद्बुद्धयो भ्रान्ताः ॥ १५ ॥

इदमेतादृगित्येवं

यद्वशाद्ववतिष्ठते ।

वस्तु प्रमाणं तत्सोऽपि
स्वाभासोऽभिनवोदयः ॥ १६ ॥

सोऽन्तस्तथाविमर्शात्मा
देशकालाद्यभेदिनि ।
एकाभिधानविषये
मितिर्वस्तुन्यवाधिता ॥ १७ ॥

यदायत्ता हि वस्तुनः स्वरूपेण नित्यतादिविशे-
षणैर्या व्यवस्थाप्यमानता स प्रमातुः स्वत्वेनापूर्ववस्त्व-
वभास एव स्थितः प्रमाणम् । स एव चाभासोऽय-
मिति नित्य इति वा तथैव पृथक्याऽभिनवत्वेन च
प्रमातर्युपारूढो विमर्शरूपतामापन्नो विमर्शभेदानुसार्ये-
कैकशब्दवाच्ये पृथक्पृथगेव तिरस्कृतदेशादिभेदे तस्मि-
न्नाभात एव सामान्यरूपे वस्तुनि स्वकार्थक्रियाप्राप्तेः
प्रमाणान्तरेणावाधितस्थैर्या प्रमितिः प्रमातृन्यापारः ॥ १७ ॥

यथारुचि यथार्थित्वं
यथाद्युत्पत्ति भिद्यते ।
आभासोऽप्यर्थ एकस्मि-
न्नानुसंधानसाधिते ॥ १८ ॥

एकस्मिन्नेव चैकप्रत्यवमर्शसामर्थ्योपपादिते वस्तुनि

स्वेच्छावशादर्थेत्वानुरोधाद्वा नैषुणवशाद्वावभासभेदः १८

दीर्घवृत्तोर्ध्वपुरुष-

धूमचान्दनतादिभिः ।

यथावभासा भिद्यन्ते

देशकालाविभेदिनः ॥ १९ ॥

तथैव सद्वटद्रव्य-

काञ्चनोज्ज्वलतादयः ।

आभासभेदा भिन्नार्थ-

कारिणस्ते पदं ध्वनेः ॥ २० ॥

तथा हि एकसिन्नेव घटादावर्थेऽवधित्सावशादीर्घता
अथश्रता पारिमाणडन्यादि चाभाति, चिह्नव्यवधानच्छा-
यामात्रार्थितायां पुरुष एवोर्ध्वमात्रं भवति, तत्कार्या-
र्थितायां न्यक्षेणेचमाणस्य पुरुषो धूममात्रमेव कस्यचि-
दाभासते । तदिदस्तु तर्णतादिमणिरूप्यादिविशेषभा-
वः । स च तथा भिद्यमानोऽपि देशकालभेदं न स्पृ-
शति, तथैव घट एव सञ्चित्याभासोऽन्याद्वगेव घटा-
द्यनन्ताशेषार्थसाधारणः सत्तामात्रसाध्यसत्परमशोदर्थ-
क्रियाकारी, तत्रैव घट इति चाभासोऽन्तर्बहिष्करणज्ञे-
यः पृथुबुद्धोदराकारार्थसायान्योऽन्य एव यो घटादिषु

बुद्धोदराकारार्थसामान्योऽन्य एव यो घटादिषु नास्ति ,
काञ्चन इति मृणमयादिषु नास्ति तथार्थितादिवशादै-
न्द्रियक एव जायते , एकैकथासावाभास एकैकशब्देन
व्यवहारार्थं तत्त्वनियतार्थक्रियार्थिभिरघट इति सन्नाभि-
धीयते न काञ्चन इति घटाभासः , चैत्र इति बाल्यादि-
साधारणो देशादिभिरभिहितस्तथैव च ततोऽर्थक्रिया
भिन्ना ॥ २० ॥

आभासभेदाद्वस्तुनां
नियतार्थक्रिया पुनः ।

सामानाधिकरणयेन

प्रतिभासादभेदिनाम् ॥ २१ ॥

एकस्मिन्नेव स्वलक्षणे प्रत्याभासं नियतिशक्त्या का-
र्यं नियमितं तथाभूतानेककार्यकृदाभासभेदाधिकरणमेकं
च सामानाधिकरण्याभासवशाद्वस्तु , अनेकस्यैकता हि
सामानाधिकरण्यम् ॥ २१ ॥

पृथग्दीपप्रकाशानां

स्वोतसां सागरे यथा ।

आविरुद्धावभासाना-

मेककार्या तथैक्यधीः ॥ २२ ॥

स्वाभाविकत्वादस्यां ईश्वरेण प्रत्याभासं नियमितायाः
॥ २७ ॥

रजतैक्यविमर्शेऽपि

शुक्रौ न रजतस्थितिः ।
उपाधिदेशसंवादाद्

द्विचन्द्रेऽपि नभोऽन्यथा ॥ २८ ॥

रजते शुक्रौ च रजतविमर्शैक्येन रजतत्वेऽपि पुनः
शुक्रिदेशसंगतिवाधनेन उपाधिसंवादाभावात्तद्विरर्थ्यर्थाद्
आन्ता, द्विचन्द्रेऽपि नभोदेशसंवादान्मिथ्या ॥ २८ ॥

गुणैः शब्दादिभिर्भेदो
जात्यादिभिरभिन्नता ।

भावानामित्थमेकत्र

प्रमातर्युपपद्यते ॥ २९ ॥

भावानां शब्दरूपसंस्थानादिना भेदाक्षेपो जात्यादि-
ना चैकताक्षेपोऽनुभूयमानः प्रमात्रैक्ये घटते, अन्यो-
न्यभेदव्यवस्थाप्यनुसंधानायत्ता ॥ २९ ॥

विश्वैचिष्यचित्रस्य

समभित्तित्त्वोपमे ।

विरुद्धाभावसंस्पर्शे
परमार्थसतीश्वरे ॥ ३० ॥

प्रमातरि पुराणे तु
सर्वदाभातविग्रहे ।
किं प्रमाणं नवाभासः
सर्वप्रमितिभागिनि ॥ ३१ ॥

अपूर्वाभासस्यासिद्धवस्तुसाधनावित्यावभासिनः प्रमा-
तुर्न प्रमाणोपयोगः, तत्त्ववावभासानां तत्प्रमाणत्वात्
कामं स प्रमाणमन्यस्य स्यम्ब्र तु स्वात्मनः सदा सि-
द्धस्य, केवलं विभुः प्रमितौ स्वातन्त्र्याद् प्रमातैव, ते
ते विचित्रा विश्वाभासाः तस्मिन् श्यायिनि वैचित्र्येणो-
पपद्यन्ते । तदिच्छातोऽपरावभासमानार्थानां तत्सारस्व-
रूपभ्रंशे च शायाशक्तिवशादुन्मज्जननिपञ्जने तत्त्वतस्तस्या
वा पराधीना सत्ता सदातनी पुरातनी विरुद्धप्राक्प्राच्च-
साभावादियोगवत्सोऽपि यावदुपदिश्येत भावाभावाभ्यां
तावत्स एव प्रमातृता भजते उपदिक्षोरभावादुपदेशा-
जुपत्तिः ॥ ३१ ॥

अप्रवर्तितपूर्वोऽत्र
केवलं मूढतावशात् ।

शक्तिप्रकाशेनेशादि-

व्यवहारः प्रवर्त्यते ॥ ३२ ॥

मायाव्यामोहवशात् केवलमस्मिन्नात्मनि प्रमातृरूपे
शिवेश्वरादिव्यवहारो यो न प्रवर्तितः स शुद्धस्वातन्त्र्या-
दिहेतुप्रदर्शनेन भावनाद्युपदेशाय साध्यते ॥ ३२ ॥

एष चानन्तशक्तिवा-

दवमाभासयत्यमून् ।

भावानिच्छावशादेषा

क्रिया निर्मातृतास्य सा ॥ ३३ ॥

प्रमाता चिद्रूपोऽनन्तशक्तिरीथरः स्वेच्छावशात्ताना-
भासानाभासयेत् स्वेच्छाशक्तिर्निर्मातृतास्या क्रिया तस्य
॥ ३३ ॥

जडस्य तु न सा शक्तिः

सत्ता यदसतः सतः ।

कर्तृकर्मत्वतत्त्वैव

कार्यकारणता ततः ॥ ३४ ॥

जडं प्रधानेषरमाणुबीजादि तु न शक्तमसतो निर्मा-
णे, कर्तृत्वमेव हि कारणत्वं कर्मतैव च कार्यत्वं न
त्वन्यत् ॥ ३४ ॥

उत्पलदेवविरचिता ।

५१

यदसत्तदसद्युक्ता

नासतः सत्स्वरूपता ।

सतोऽपि न पुनः सत्ता-

लाभेनार्थोऽथ चोच्यते ॥ ३५ ॥

कार्यकारणता लोके

सान्तर्विपरिवर्तिनः ।

उभयेन्द्रियवेद्यत्वं

तस्य कस्यापि शक्तिः ॥ ३६ ॥

असर्तः सत्स्वभावता विरुद्धा सतश्च सिद्धा सिद्ध-
स्यैवान्तर्बाधान्तःकरणद्वयीवेदतापादनमीथरेणोत्पादनम्
॥ ३६ ॥

एवमेका क्रिया सैषा

सक्रमान्तर्बहिःस्थितिः ।

एकस्यैवोभयाकार-

सहिष्णोरूपपादिता ॥ ३७ ॥

सैषा क्रियान्तर्बहिःस्थितिरूपतया सक्रमाप्येकस्य स्व-
संवित्सिद्धस्य कर्तुराभासच्छायाभेदेनैकत्वेन प्रत्यवमृश्य-

१ ग० पु० सत्ता असत्स्वभावतेति पाठः ।

स्य कर्मणश्चैकस्य संबन्धिनी तदभिज्ञाश्रयत्वादेकत्वेन
साधिता ॥ ३७ ॥

बहिस्तस्यैव तत्कार्य
यदन्तर्यदपेक्षया ।
प्रमात्रपेक्षया चोक्ता
द्वयी बाह्यान्तरस्थितिः ॥ ३८ ॥

अर्थस्य बाह्यतापादनं ततो बाह्यता कार्यता चैका-
पेक्षा, प्रमातारमपेक्ष्य चान्तर्बहिर्व्यवहारः ॥ ३८ ॥

मातैव कारणं तेन
स चाभासद्यस्थितौ ।
कार्यस्य स्थित एवैक-
स्तदेकस्य क्रियोचिता ॥ ३९ ॥

एवं प्रमातैव कारणं स च बाह्याभ्यन्तरकार्याभासक्र-
मोऽप्येक एवेत्येवमप्येकस्य कर्तुः सिद्धा क्रिया ॥ ३९ ॥

अत एवाङ्कुरेऽपीष्टो
निमित्तं परमेश्वरः ।
तदन्यस्यापि बीजादे-
हेतुता नोपपद्यते ॥ ४० ॥

उत्पलदेवविरचिता ।

५३

वाह्यतापादनमुत्पादनमिति चिदूपस्यैव कारणता त-
तोऽङ्गुरादौ निमित्तकारणत्वेनेभ्वरः कैश्चिदिष्टः, न चापि
वीजादर्जंडस्य कारणता निरनुसंधानस्य युक्ता ॥ ४० ॥

तथा हि कुम्भकारोऽसा-

वैश्वर्यैव द्यवस्थया ।

तत्तन्मृदादिसंस्कार-

ऋमेण जनयेद्वटम् ॥ ४१ ॥

कुम्भकाररूपे प्रमातरि कारणे स्थितेऽपि मृदादि-
संस्कारापेक्षा घटस्येश्वरकृतनियतिसंज्ञमर्यादया न स्व-
भावेन ॥ ४१ ॥

योगिनामपि मृद्वीजे

विनैवेच्छावशेन तत् ।

घटादि जायते तत्त-

त्स्थरस्वार्थक्रियाकरम् ॥ ४२ ॥

मृदाद्यनपेक्ष्य योगिनामिच्छामात्रेण घटादेः स्थिरस्य
घटाद्यर्थक्रियाकारिणश्च निर्वृत्तिः ॥ ४२ ॥

योगिनिर्माणताभावे

प्रमाणान्तरनिश्चिते ।

१ ख० ग० पु० बाह्याभासतेति पाठः ।

कार्यं हेतुः स्वभावो वा-
त एवोत्पत्तिमूलजः ॥ ४३ ॥

अत एव कार्यं स्वभावो वा तदुत्पत्तिगम्भी योगिनि-
र्मितत्वाभावनिश्चयाभावे हेत्वाभासः । तन्निश्चये पुनरी-
श्वरनियत्यपेक्षया हेतुता स्यात् ॥ ४३ ॥

भूयस्तत्प्रमात्रेक-
वह्याभासादितो भवेत् ।

परोक्षादप्यधिपते-

धूमाभासादि नूतनम् ॥ ४४ ॥

कार्यमव्यभिचार्यस्य

लिङ्गमन्यप्रमातृगात् ।

तदाभासस्तदाभासा-

देव त्वधिपतेः परः ॥ ४५ ॥

वह्याभासस्फुरणपूर्वकोऽपि जायमानो धूमाभासो दू-
रादौ नियतिशक्त्या कृतसामर्थ्यादङ्ग्याभासादेव तदेशग-
ततत्प्रमात्रन्तरसाधारणात्तस्यैव सोऽव्यभिचारेण गम-
कः, जातखण्डस्तु धूमाभासस्तद्वह्याभासस्यान्तरपरिक्ष-
यात् तत्प्रमात्रन्तरगाढ़माभासादेव परोक्षादपि च त-
त्पूर्वकृताधिपत्यात् ॥ ४५ ॥

आस्मिन्सतीदमस्तीति
कार्यकारणतापि या ।
साप्यपेक्षाविहीनानां
जडानां नोपपद्यते ॥ ४६ ॥

अस्मिन्सतीदं भवतीति नियतं पौर्वायर्थं कृत्तिकारो-
हिण्युदययोरकार्यकारणयोरप्यस्तीति पूर्वस्य सामर्थ्यं प-
रस्य सत्तेति स्यात्, कार्यकारणभावस्तच्चापेक्षारहितानां
जडानां न युक्तम्, एतावदेतत्स्यात् पूर्वस्य सामर्थ्यं प-
रस्य सत्ता, न चैवं किंचिदुक्तं स्यात्, न च पूर्वस्य
सामर्थ्यलक्षणः स्वभावः परसत्तारूपः ॥ ४६ ॥

न हि स्वात्मैकनिष्ठाना-
मनुसंधानवर्जिनाम् ।
सदसत्तापदेऽप्येष

सप्तम्यर्थः प्रकल्प्यते ॥ ४७ ॥

सदसद्वा कार्यं कारणमप्यात्मपर्यवसितं जडमनुसंधा-
नशून्यं नान्यापेक्षखभावं ततश्च नात्र प्रधानापेक्षामयो
गुणविभक्त्यर्थो घटते ॥ ४७ ॥

अत एव विभक्त्यर्थः
प्रमात्रेकसमाश्रयः ।

क्रियाकारकभावाख्यो

युक्तो भावसमन्वयः ॥ ४८ ॥

एकप्रमातृसंलग्नस्तु क्रियाकारकभावाख्यो विभक्त्यर्थो
भूमिदीजोदकादीनौ समन्वयो युक्तो न तु शुष्कोऽन्यः
कार्यकारणभावाख्यः ॥ ४८ ॥

परस्परस्वभावत्ये

कार्यकारणयोरपि ।

एकस्वमेव भेदे हि

नैवान्योन्यस्वभाविता ॥ ४९ ॥

कार्यकारणयोरन्योन्यरूपत्वेऽपि एकतैव स्यान्न त-
ज्ञावः ॥ ४९ ॥

एकात्मनो विभेदश्च

क्रिया कालक्रमानुगा ।

हेतोः स्यात्कर्तृतैवैवं

तथा परिणामन्तया ॥ ५० ॥

एकस्वभावस्य भेदेन स्थितिः परिणामः कालकलितः
क्रियैव, ततः परिणामे स्वतन्त्रस्य शक्तिमतः कर्तृतैव
हेतुता ॥ ५० ॥

न च युक्तं जडस्यैवं
भेदाभेदविरोधतः ।
आभासभेदादेकत्र
चिदात्मनि तु युज्यते ॥ ५१ ॥

जडस्याभिन्नात्मनो भेदनावस्थितेः विरोधाद्युक्तं खच्छे
चिदात्मन्येकस्मिन्नेवमनेकप्रतिबिम्बधारणेनाविरोधाद्युज्य-
ते ॥ ५१ ॥

वास्तवेऽपि चिदेकत्वे
न स्यादाभासभिन्नयोः ।
चिरीषालक्षणैकत्व-
परामर्शं विना क्रिया ॥ ५२ ॥

एकस्मिन्श्चित्तच्चेऽप्येकस्मादाभासभेदो न घटते, न
च तत्र क्रियात्म्वं । यदा तु स चिदात्मा तथाचिकी-
र्षया परामृशन् बहिराभासयति तदा तदुपपद्यते; ज-
डस्याप्यस्ति भवतीत्यस्यामपि सत्त्वाक्रियायां बुभूषायोगेन
स्वातन्त्र्याभावादकर्तृकत्वं, तेन प्रमातैव तं भावयति-तेन
तेन वा हिमाचलादिरूपेण स भवतीत्यत्र परमार्थः । ५२ ।

इत्थं तथा घटपटा-
द्याभासजगदात्मना ।

तिष्ठासोरेवमिच्छैव

हेतुता कर्तृता क्रिया ॥ ५३ ॥

चिद्विष्वः सतन्त्रस्य विश्वात्मना कर्तुमिच्छैव जगत्प्र-
ति कारणता कर्तृतारूपा सैव क्रियाशक्तिः । एवं चि-
द्वूपस्यैकस्य कर्तुरेव चिकीर्षास्त्वया क्रिया मुख्या, नाक-
र्तुकं कर्मास्ति कर्मादीनां कर्तुमुखेनोपचारात् ॥ ५३ ॥

इति प्रत्यभिज्ञावृत्तौ श्रीमदाचार्योत्पत्तदेवकृतायां

क्रियाधिकारो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ

तृतीय आगमाधिकारः ।

एवमन्तर्बहिर्वृत्तिः

क्रिया कालक्रमानुगा ।

मातुरेव तदन्योन्या-

वियुक्ते ज्ञानकर्मणी ॥ १ ॥

प्रमातुरन्तःस्थितस्यात्मनो बहिष्कार एव क्रमानु-
गता क्रियेति परस्पराविरहिते तस्य ज्ञानक्रिये ॥ १ ॥

किंत्वान्तरदशोद्रेका-

त्सादाख्यं तत्त्वमादितः ।

बहिर्भावपरत्वे तु

परतः पारमे श्वरम् ॥ २ ॥

ईशितुरन्तर्बहिःस्थितावन्तर्भावप्राधान्ये पुनः सादाख्यं
तत्त्वम्, अपरं बहिर्भावोद्रेकादैश्वरम् ॥ २ ॥

ईश्वरो बहिरुन्मेषो

निमेषोऽन्तः सदाशिवः ।

सामानाधिकरणं च

सद्विद्याहमिदंधियोः ॥ ३ ॥

उन्मेषनिमेषौ बहिरन्तःस्थिती एवेष्वरसदाशिवौ बा-
ह्याभ्यन्तरयोर्वेद्यवेदकयोरेकचिन्मात्रविश्वान्तेरभेदात्सामा-
नाधिकरणेनेदं विश्वमहमिति विश्वात्मनो मतिः शुद्ध-
विद्या ॥ ३ ॥

इदंभावोपपन्नानां

वेद्यभूमिमुपेयुषाम् ।

भावानां बोधसारत्वा-

द्यथावस्त्ववलोकनात् ॥ ४ ॥

भिन्नवेद्यभूमाविदन्तया दृश्यतामापादितानां भावानां
चिन्मात्रसारत्वादहमिदमिति तत्त्वप्रतिपत्तिः शुद्धताज्ञसिः
॥ ४ ॥

अत्रापरत्वं भावानां-

मनात्मत्वेन भासनात् ।

परताहन्तयाच्छादा-

त्परापरदशा हि सा ॥ ५ ॥

अत्रेदन्तामतेरपरत्वमहन्तया सर्वस्य वेद्यस्याच्छादना-
त्परतेति परापरावस्थैर्या ॥ ५ ॥

उत्पलदेवविरचिता ।

६१

भेदधीरेव भावेषु

कर्तुर्बोधात्मनोऽपि या ।

मायाशक्तयेव सा विद्ये-

त्यन्ये विद्येश्वरा यथा ॥ ६ ॥

बोधकर्तुतामयस्यापि भेदेन विशेषणं विद्येति केचि-
त् । मायाशक्तिरप्येषा विद्यैव । संसारोत्तीर्णत्वात् तत्र-
स्था मन्त्रेश्वरविद्येश्वराः ॥ ६ ॥

तस्यैश्वर्यस्वभावस्य

पशुभावे प्रकाशिका ।

विद्याशक्तिस्तिरोधान-

करी मायाभिधा पुनः ॥ ७ ॥

संसारिणामैश्वर्यस्य आत्मनः प्रत्यभिज्ञाने विद्या प-
शुभावे माया ॥ ७ ॥

भेदे त्वेकरसे भातेऽ-

हन्तयानात्मनीक्षिते ।

शून्ये बुद्धौ शरीरे वा

मायाशक्तिर्विजृम्भते ॥ ८ ॥

यदा भावा भेदेनेदन्तयैव भासन्तेऽहमिति प्रसात-

त्वेन च देहादिः तदा विर्पर्ययद्यहेतुर्मायाशक्रिंविमो-
हिनी नाम विजृम्भा ॥ ८ ॥

यश्च प्रमाता शून्यादिः
प्रमेये व्यतिरेकिणि ।
माता स मेयः सन्काला-
दिकपञ्चकवेष्टितः ॥ ९ ॥

यश्च व्यतिरिक्ते प्रमेयजाते प्रमाता शून्यादिः स इद-
मिति वेद्य एव वस्तुतः कालाद्यैः पञ्चभिश्च परतन्त्रीकृ-
तः । तत्र कालाद्वर्तमानाभासेन तस्य भूतभविष्यत्सम्भवः
नियतेः कार्यकर्मफलनियमः, रागाद्वेगाभिष्वङ्गः, वि-
द्याकलाभ्यामचिदात्मनोऽस्वतन्त्रस्यापीषज्ञानक्रिये चि-
त्स्वातन्त्र्यरूपे ॥ १० ॥

त्रयोविंशतिधा मेयं
यत्कार्यकरणात्मकम् ।
तस्याविभागरूप्येकं
प्रधानं मूलकारणम् ॥ १० ॥

त्रयोदशविधा चाथ
बाह्यान्तःकरणावली ।
कार्यवर्गश्च दशधा
स्थूलसूक्ष्मत्वभेदतः ॥ ११ ॥

कार्याणि द्विधा, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धारुद्यानि सूक्ष्म-
त्वेन तन्मात्रसंज्ञानि पञ्च, अन्योन्यव्यूहसंबन्धेन स्थूला-
नि पृथिव्यादिसंज्ञानि तान्येव पञ्च । श्रोत्रत्वगच्छिजिह्वा-
ग्राणनासिका इति पञ्च बुद्धिनिद्रियाणि, वाक्पाणिपाद-
पायूपस्थारुद्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनोबुद्ध्यहङ्कारा इति
त्रिधान्तःकरणमिति त्रयोविंशतिभेदस्य कार्यकरणात्मनः
प्रमेयस्य भूलभूतैकाविभागदशा प्रधानारुद्या ॥ ११ ॥

तत्रैतन्मातृतामात्र-

स्थितौ रुद्रोऽधिदैवतम् ।

भिन्नप्रमेयप्रसरे

ब्रह्मविष्णू व्यवस्थितौ ॥ १२ ॥

शून्ये पुर्यष्टकाद्यर्थे सूक्ष्मदेह एव वा प्रमातृमात्रे
स्थितौ अन्यप्रमेयोपसंहारे रुद्रोऽधिष्ठाता, भिन्नप्रमेयाभासे
सर्गस्थितिहेतु ब्रह्मविष्णू ॥ १२ ॥

एष प्रमाता मायान्धः

संसारी कर्मबन्धनः ।

विद्याभिज्ञापितैश्वर्य-

श्रिद्धनो मुक्त उच्यते ॥ १३ ॥

मायीयशून्यादिग्रमाता नियतिनियमितः संसारी वि-

द्यावशादात्मतत्त्वाभिज्ञया मुक्तः ॥ १३ ॥

स्वाङ्गरूपेषु भावेषु

प्रमाता कथ्यते पतिः ।

मायातो भेदिषु क्लेश-

कर्मादिकलुपः पशुः ॥ १४ ॥

ऐश्वर्यदशायां प्रमाता विश्वं शरीरतया पश्यन् पतिः,
पुंस्त्वावस्थायां तु रागादिक्लेशकर्मविपाकाशयैः परीतः
पशुः ॥ १४ ॥

स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य

स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता ।

द्विधाणवं मलामिदं

स्वस्वरूपापहानितः ॥ १५ ॥

स्वतन्त्रबोधः परमार्थस्तथास्तपत्वादेव पूर्णस्तस्य स्वा-
तन्त्र्यादेव तथेच्छया स्वातन्त्र्यं विना बोधमात्रनिर्माणे
बोधतां विना स्वातन्त्र्यमात्रनिर्माणे वा पूर्णत्वाभावे-
न परिमितत्वाद्विधाणुत्वं तात्त्विकरूपविपर्यासान्मलत्वम्
॥ १५ ॥

भिन्नवेद्यप्रथात्रैव

मायारूपं जन्मभोगदम् ।

उत्पलदेवविरचिता ।

६५

कर्तर्यबोधे कार्म तु

मायाशक्त्यैव तत्त्रयम् ॥ १६ ॥

अंत्रैव द्विधाणवे वेद्यमभिन्नमपि भेदेन यदाभाति
तदातोऽपि विषयासनाम्ना मायीयमलम्, अहेतूनामपि क-
र्मणां जन्मादिहेतुभावेन विषयासादबोधात्मकर्तृगतं कार्म,
सन्मलत्रयनिर्मणे प्रभोरिच्छा मायाशक्तिरूप्यते ॥ १६ ॥

शुद्धबोधात्मकत्वेऽपि

येषां नोक्तमकर्तृता ।

निर्मिताः स्वात्मनो भिन्ना

भत्रा ते कर्तृतात्ययात् ॥ १७ ॥

वेद्यानुपरक्तबोधानामपि पूर्णकर्तृत्वशून्यात् स्वरूपाद-
न्यत्वेन प्रभुणा निर्माणम् ॥ १७ ॥

बोधादिलक्षणैक्येऽपि

तेषामन्योन्यभिन्नता ।

तत्रे श्वरेच्छाभेदेन

ते च विज्ञानकेवलाः ॥ १८ ॥

शुद्धबोधानां बोधत्वनित्यत्वादभेदेऽप्यन्योन्यभेदस्त-
थैवेश्वरेण निर्माणाभान्यथा ते च सांख्यपुरुषप्राया वि-

ज्ञानाकला उच्यन्ते ॥ १८ ॥

शून्याद्यबोधरूपास्तु

कर्तारः प्रलयाकलाः ।

तेषां कार्ममलोऽप्यस्ति

मायीयस्तु विकल्पितः ॥ १९ ॥

शून्ये प्राणादौ देहरूपतातिक्रमेणाहन्तया स्थिताः
प्रलयकेवलिनः । तेषामण्णनां कर्मसंस्कारोऽप्यस्ति, मा-
यामलस्तु वेदयोगायोगाभ्यां विकल्पितः ॥ १९ ॥

बोधानामपि कर्तृत्व-

जुषां कार्ममलद्वतौ ।

भिन्नवेद्यजुषां माया-

मलं विद्येश्वराश्च ते ॥ २०

कर्तृत्वयोगेऽपि बोधानां कार्मोत्तीर्णानां विद्येश्वर-
स्यानां भिन्नवेद्यभावत्वेन मायामलम् ॥ २० ॥

देवादीनां च सर्वेषां

भविनां त्रिविधं मलम् ।

तत्रापि कार्ममेवैकं

मुख्यं संसारकारणम् ॥ २१ ॥

कलोद्वलितमेतत्त्वं
 चित्तत्वं कर्तृतामयम् ।
 अचिद्वप्स्य शून्यादे-
 मितं गुणतया स्थितम् ॥ २२ ॥
 मुख्यत्वं कर्तृतायास्तु
 बोधस्य च चिदात्मनः ।
 शून्यादौ तदगुणे ज्ञानं
 तत्समावेशलक्षणम् ॥ २३ ॥
 शून्ये बुद्ध्याद्यभावात्म-
 न्यहन्ताकर्तृतापदे ।
 अस्फुटारूपसंस्कार-
 मात्रिणि ज्ञेयशून्यता ॥ २४ ॥
 साक्षाणामान्तरी वृत्तिः
 प्राणादिप्रेरिका मता ।
 जीवनाख्याथ वा प्राणे ।
 हन्ता पुर्यष्टकात्मिका ॥ २५ ॥
 तावन्मात्रस्थितौ प्रोक्तं
 सौषुप्तं प्रबयोपमम् ।

सवेद्यमपवेद्यं च
 मायामलयुतायुतम् ॥ २६ ॥
 मनोमात्रपथेऽप्यक्ष-
 विषयत्वेन विभ्रमात् ।
 सपष्टावभासा भावाना
 स्वष्टिः स्वप्नपदं मतम् ॥ २७ ॥
 सर्वाक्षगोचरत्वेन
 या तु बाह्यतया स्थिरा ।
 स्वष्टिः साधारणी सर्व-
 प्रमातृणां स जागरः ॥ २८ ॥
 हेया त्रयीयं प्राणादेः
 प्राधान्यात्कर्तृतागुणे ।
 तद्धानोपचयप्राय-
 सुखदुःखादियोगतः ॥ २९ ॥
 प्राणापानमयः प्राणः
 प्रत्येकं सुतजाग्रतोः ।
 तच्छेदात्मा समानाख्यः
 सौषुप्ते विषुवस्त्विष्व ॥ ३० ॥

उत्पलदेवविरचिता ।

६६

मध्योर्ध्वंगोऽप्युदानाख्य-

स्तुर्यंगो हुतभुज्यायः ।

विज्ञानाकलमन्त्रेशो

व्यानो विश्वात्मकः परः ॥ ३१ ॥

इति प्रत्यभिज्ञाकारिकाङ्गस्त्री श्रीशदाचार्योऽप्लदेववृत्ताद्यामा-
गमाधिकारस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ

चतुर्थस्तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारः ।

स्वात्मैव सर्वजन्तूना-

मेक एव महेश्वरः ।

विश्वरूपोऽहमिदमि-

त्यखण्डामर्शबृंहितः ॥ १ ॥

तत्र स्वसृष्टेदंभागे

बुद्ध्यादिग्राहकात्मना ।

अहङ्कारपरामर्श-

पदं नीतमनेन तत् ॥ २ ॥

स्वस्वरूपापरिज्ञान-

मयोऽनेकः पुमान्मतः ।

तत्र सृष्टौ क्रियानन्दौ

भोगो दुःखसुखात्मकः ॥ ३ ॥

स्वाङ्गरूपेषु भावेषु

पत्युर्जानं क्रिया च या ।

मायातृतीये ते पूर्व
 पशोः सत्त्वं रजस्तमः ॥ ४ ॥
 भेदस्थितेः शक्तिमतः
 शक्तिवं नापादिश्यते ॥
 एषां गुणानां करण-
 कार्यत्वपरिणामिनाम् ॥ ५ ॥
 सत्तानन्दः क्रिया पत्यु-
 स्तदभावोऽपि सा पशोः ।
 द्वयात्मा तद्रजो दुःखं
 श्लेषि सत्त्वतमोमयम् ॥ ६ ॥
 येऽप्यसामयिकेदन्ता-
 परामर्शभुवः प्रभोः ।
 तेऽपि मिश्रा विभिन्नाश्च
 तथा चित्रावभासेनः ॥ ७ ॥
 ते तु भिन्नावभासार्थाः
 प्रकल्प्याः प्रत्यगात्मनः ।
 तत्तद्विभिन्नसंज्ञाभिः
 स्मृत्युत्पेक्षादिगोचरे ॥ ८ ॥

तस्यासाधारणी सृष्टि-
 रीशसृष्ट्युपजीविनी ।
 सैषाप्यज्ञतया सत्यै-
 वेशशक्तया तदात्मनः ॥ ६ ॥
 स्वविश्रान्त्युपरोधाय
 चलया प्राणरूपया ।
 विकल्पक्रिया तत्त-
 द्वर्णवैचित्रयरूपया ॥ १० ॥
 साधारणीऽन्यथा चैष
 सर्गः स्पष्टावभासनात् ।
 विकल्पहानेनैकाद्यात्
 क्रमेणश्वरतापदम् ॥ ११ ॥
 सोऽहं ममायं विभवत् ॥ १२ ॥
 इत्येवं परिजानतः ।
 विश्वात्मनो विकल्पानां
 प्रसरेऽपि महेशता ॥ १२ ॥
 मेयं साधारणं मुक्तः ॥ १३ ॥
 व्यात्माभेदेन मन्यते ।

उत्पलदेवविरचिता ।

७३

महेश्वरो यथा बद्धः

पुनरत्यन्तभेदवत् ॥ १३ ॥

सर्वथा त्वन्तरालीना-

नन्ततत्त्वौघनिर्भरः ।

शिवश्चिदानन्दघनः

परमाक्षरविग्रहः ॥ १४ ॥

एवमात्मानमेतस्य

सम्यग्ज्ञानक्रिये तथा ।

पश्यन्यथेप्सितानर्था-

आनाति च करोति च ॥ १५ ॥

इति प्रकटितो मया

सुघट एष मार्गो नवो

महागुरुभिरुच्यते

स्म शिवदृष्टिशास्त्रे यथा ।

तदत्र निदधत्पदं

भुवनकर्तृतामात्मनो

विभाव्य शिवतामयी-

मनिशमाविशन्सञ्जयति ॥ १६ ॥

तैस्तैरप्युपयाचितैरूपनत-

स्तन्दयाः स्थितोऽप्यनितके
कान्तो लोकसमान एवमपरि-

ज्ञातो न रन्तुं यथा ।
लोकस्यैष तथानवेचितगुणः

स्वात्मापि विश्वेश्वरो
नैवालं निजैभवाय तदियं
तत्प्रत्यभिज्ञोदिता ॥ १७ ॥

जनस्यायत्तसिद्धयर्थ-

मुदयाकरसूनुना ।

ईश्वरप्रत्यभिज्ञेय-

मुत्पलेनोपपादिता ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भुदयाकरसूनुना श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्योत्पलदेवेन
इतायां प्रत्यभिज्ञाकारिकावृत्तौ तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारश्चतुर्थः ॥ ४ ॥
समाप्तेयं श्रीप्रत्यभिज्ञाकारिकावृत्तिः ॥

श्रीमत्रतापभूर्भुर्तुराज्ञया श्रीतये सत्तम् ।

मधुसूदनकोलेन संपादयेयं प्रकाशिता ॥

